

Zorica MRVALJEVIĆ*

NARODNE UMOTVORINE KAO IZRAZ CRNOGORSKOG ETNIČKOG BIĆA I KULTURE

Sažetak: Narodne umotvorine, kao dio naše tradicije i nasljeđa, predstavljaju dobro polazište za izučavanje, utvrđivanje i zaštitu crnogorskog etničkog bića, kulturnog identiteta i kolektivnih vrijednosti života i prošlosti crnogorskog naroda. One ukazuju na turbulentne viševjekovne okolnosti u kojima su Crnogorci i Crnogorke opstajali i gradili kodekse moralnog života, veoma značajne i danas, ali i na suživot i preplitanja s kulturama drugih naroda.

Za istraživanje tradicionalne crnogorske kulture, koja se nalazi u temeljima savremenog crnogorskog kulturnog identiteta, korišćena je obimna literatura. Posebno je značajna građa na temu narodnih umotvorina koja je objavljivana u crnogorskim periodičnim publikacijama tokom druge polovine XIX i prve decenije XX vijeka.

Identitetske odrednice endogenog karaktera, kao i one koje su ponikle iz određene asimilacije tuđinskih načina djelovanja i razmišljanja, koji su donekle imali uticaja na narodno biće i vješto prilagođeni kolektivnoj i pojedinačnoj svijesti crnogorskog naroda, ispoljavaju se kroz specifičnost crnogorskog jezika. On ne postoji bez narodnih umotvorina koje imaju poseban kvalitet zahvaljujući različitim stilskim mogućnostima u crnogorskim govorima.

Ključne riječi: tradicija, nasljeđe, umotvorine, etički kodeksi, kulturni i etnički, savremenost

Uvod

NARODNE umotvorine, književne i razni drugi jezički izrazi (priče, pjesme, tužbalice, predanja, legende, anegdote, izreke, poslovice, zagonetke, igre, zdravice, molitve, kletve, poslovično izražene praznovjerice, bajalice itd.) daju, uslovno rečeno, s obzirom na njihovu obimnost i raznovrsnost, samo jedan manji segment u analizi i dokazivanju crnogorskog etničkog bića i kulture. Uglavnom su nastajale u vremenu specifičnih okolnosti, kada je sve bilo

* Mr Zorica Mrvaljević, Muzeji i galerije Podgorice

podređeno borbi za biološki i duhovni opstanak i kada se život odvijao po običajnom pravu i opšteprihvaćenim moralnim normama koje su veličale junaštvo, čojstvo, slobodu, hrabrost, odlučnost, čast, poštenje..., a ismijavale strah, kukavičluk, neodlučnost, nesposobnost, tvrdičluk i tome slično. U njima nalazimo građu i podatke o istoriji, teritoriji, prirodi, privređivanju, zanatima, trgovini, vjeri, praznovjerju, crkvama i sveštenstvu, krvnoj osvetti i umiru, kaznama, narodnoj mudrosti, rječitosti, snažnoj epskoj svijesti, ali i o osjećajnosti, raznim običajima, navikama, gostoprimstvu, kumstvu, zabavama, kulturi stanovanja, odijevanja, i još o mnogo čemu — uopšte, o psihičkom ustrojstvu i načinu života Crnogoraca. Kroz sve navedeno progovara etničko i etičko crnogorsko biće.

Uz to, narodne umotvorine ukazuju na suživot Crnogoraca s drugim narodima i na istorijski kontinuitet raznih stvaralačkih i duhovnih taloženja, preplitanja i prožimanja, što je rezultiralo bogatim kulturnim nasljeđem, materijalnim i duhovnim, koje sada baštinimo.

U viševjekovnim traumama borbe za opstanak i slobodu crnogorski narod je shvatao značaj dobrih međuljudskih odnosa i, koliko su to političke i društvene prilike dozvoljavale, njegovao prijateljstvo sa svojim sunarodnicima, bez obzira na njihovu etničku i religijsku pripadnost i kulturnu posebnost. Spontano se stvarala i opstajala multikultura na našem prostoru, dobijajući značaj fundamenta u korpusu savremenog nacionalnog i državnog identiteta.

Bez zalaženja u dalju prošlost, objašnjenje ovoga ne bi bilo dovoljno jasno i argumentovano bez kratkog osvrta na mudru i vrlo suptilnu politiku knjaza i kralja Nikole koji je insistirao na njegovanju i poštovanju kulturnih različitosti, u najširem smislu, svih svojih podanika. I u zakonodavstvu i u političkom djelovanju veoma je vodio računa da obezbijedi ravnopravnu poziciju katolika i muslimana s pravoslavnim stanovništvom. Na njegovu inicijativu, 1886. godine potpisan je ugovor (konkordat) između Crne Gore i Vatikana kojim se definiše položaj Rimokatoličke crkve i njenih vjernika u Crnoj Gori, a država donosi i čitav niz uređaba o zaštiti prava i običaja muslimanskog stanovništva. To je bio veliki podstrek za harmonizaciju društvenih prilika u crnogorskoj multietničkoj i multikonfesionalnoj zajednici. Pavel Rovinski ukazuje da je relativno brzo prestalo iseljavanje muslimana iz Crne Gore, pokrenuto nakon Berlinskog kongresa 1878, na kojem joj je potvrđena viševjekovna nezavisnost i međunarodno priznata državna samostalnost — jer su novi crnogorski podanici „ubrzo osjetili da promjena položaja nimalo nije pogodila njihove

materijalne interese, a i njihova vjera je ostala takođe neprikosnovena”.¹ Interesantan je detalj iz naredbe knjaza Nikole iz 1884. godine, u kojoj oslobađa muslimane od obaveze skidanja kape pred vladarom i drugim dostojanstvenicima, „u zamjenu čega činiti će kako im vjera i običaji nalaže”.² Rovinski je zapisao: „Crnogorski narod, uopšte tolerantan u religioznom pogledu, odmah je prema njima (muslimanima) zauzeo stav kao prema starim poznanicima, susjedima sa kojima su okončali sve stare sporove i neprijateljstvo, i ostale su samo uspomene koje su izgubile oštrinu, ali nijesu lišene čari kao sva sjećanja na davna i zauvijek prošla vremena.”³ On takođe primjećuje da se i kod muslimana razvila velika privrženost svome zavičaju.

S obzirom na to da je identitet promjenljiva kategorija, koja se formira shodno društvenoistorijskim situacijama, brojnim prilikama i mogućnostima, narodne umotvorine, kao dio naše tradicije i nasljeđa, utoliko imaju više značaja jer se aktuelni crnogorski kulturni identitet i mentalitet uveliko temelji na tradiciji i naslijeđenim vrijednostima. To nas, svakako, ne sputava da budemo u korak sa savremenim i modernim svijetom. Naprotiv, posljednjih decenija na evropskom i svjetskom nivou donijete su brojne konvencije, preporuke i rezolucije o pitanju odnosa prema kulturnom nasljeđu i neophodnosti njegovog čuvanja. Prikladno naslovnoj temi, podsjetila bih samo na jedan zaključak s naučne konferencije održane u Strazburu osamdesetih godina prošlog vijeka, na kojoj se raspravljalo o pitanju identiteta u kontekstu sve intenzivnijeg prožimanja i razvoja evropske zajednice država i naroda, kojim se, između ostalog, insistira na intenzivnom njegovanju naslijeđenih duhovnih vrijednosti, posebno folklora i jezika, kako bi se izbjegla opsanost od izumiranja narodnih i nacionalnih vrijednosti i identiteta. Da se na sličan način razmišljalo vjekovima ranije i da je postojala razvijena svijest o značaju i neophodnosti čuvanja naslijeđenih vrijednosti kao etničkih i kulturnih različitosti, svjedoči podsjećanje na Vuka Karadžića koji je već prvih decenija XIX vijeka zapisao: „Kod svakog su naroda najsvetije ove tri stvari: zakon (vjera), jezik i običaji; tim se narodi jedan s drugim rođakaju i jedan od drugog razlikuju. Kako narod izgubi te tri svetinje, on izgubi i svoje ime.”⁴

¹ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom IV, Cetinje — Novi Sad, 1994, str. 183.

² Bibliotečko-arhivsko odjeljenje Narodnog muzeja Crne Gore na Cetinju, fas. za god. 1884, dok. br. 6.

³ P. A. Rovinski, *isto*.

⁴ Jovan Vukmanović, *Značaj Vuka Stef. Karadžića za upoznavanje Crne Gore*, Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju, IV knjiga, Cetinje, 1964, str. 5.

Evropska romantičarska stremljenja, naročito izražena tokom XIX vijeka, koja tragaju, rasvjetljavaju i nastoje da sačuvaju od zaborava narodnu prošlost, ispoljavaju se i na našem prostoru, između ostalog, i kroz zapisivanje raznih narodnih umotvorina. Osim dva Vuka, Karadžića i Vrčevića, koji od prvih decenija XIX vijeka sistematski i organizovano pristupaju tom poslu, zahvaljujući uređivačkoj politici ondašnjih periodičnih publikacija, prije svega zbog ustanovljavanja stalnih rubrika i angažovanja brojnih saradnika, objavljen je veliki broj priloga na tu temu. U značajnoj mjeri to je bio pozitivan stav i odziv na poziv *Društva Jugoslovenske akademije za povjesnicu i starine* „koje je rado da ispita i istraži kakvih ima starina i običaja u svijema krajevima slavenskoga naroda... jerbo će tijekom načinom razjasniti se mnoga pitanja u našoj slavenskoj staroj povjesnici i narodnom životu, objelodaniće se mnogi samostalni proizvodi slavenskoga duha, koji se do sad gubiše u zaboravu i neznanosti”.⁵ U vezi s tim, s namjerom implementacije crnogorskih duhovnih karakteristika i mogućih specifičnosti u svelovenskom korpusu kulture, već u prvim brojevima *Crnogorca* objavljuju se prilozima o crnogorskom sujevjerju s određenim brojem prikladnih priča.

Razvijena svijest o značaju narodne kulture ispoljavana tokom XIX vijeka, ali i svijest o neminovnosti njenih promjena ili nestajanja u stihiji savremenih izazova i mogućnosti, potvrđuje se i kroz donošenje novih zakona i uputstava koji su obavezivali i sugerisali da se zapisivanjem njeguje i čuva od zaborava narodno duhovno i materijalno blago. Tako je *Zakon za osnovne škole u Knjaževini Crnoj Gori*, ustanovljen 13. septembra 1884. godine, član 63, obavezivao učitelja da, između ostalog „istinито i nepristrasno opiše je li koji seljanin ili plemenik što valjano uradio za svoje mjesto, ili naprotiv; ima li kakvih starinskih spomenika, građevina nadpisa, pisama, knjiga, novca ili stvari koje bi valjale za narodni muzej itd. Kakvi su običaji bili prije, a kakvi sad.” Takođe, i u *Uputstvu za sakupljanje materijala za istoriju i deografiju Crne Gore*, koje je napisao Marko Dragović⁶, skreće se pažnja na potrebu zapisivanja spe-

⁵ *Crnogorac*, list za politiku i književnost, br. 10, 11, 12, Cetinje, 1871.

⁶ Nakon završene Bogoslovijske akademije na Cetinju i Duhovne akademije u Petrogradu, Marko Dragović je radio kao učitelj u Crmnici i na Njegušima, a zatim kao sekretar Uprave prosvjetnih i crkvenih djela Crne Gore na Cetinju, sekretar Okružnog suda u Ulcinju i profesor u novoosnovanoj gimnaziji u Podgorici. Aktivno se bavio naučnoistraživačkim radom, bio je saradnik u preko trideset crnogorskih, bosanskih, hrvatskih, srpskih i ruskih periodičnih publikacija. Osim što je s ruskog jezika preveo *Istoriju Crne Gore* vladike Vasilija Petrovića, napisao je i objavio preko sto dvadeset naučnih i stručnih radova i više stotina bibliografskih jedinica o Crnoj Gori, kako bi se *dalo znati književnom svijetu što je o Crnoj Gori*

cifičnosti vezanih za narodnu kulturu i narodni život uopšte. Između ostalog, on iznosi da „pisati istoriju naroda — mora se pisati život naroda, bit njegova od početka njegovog sa svijema i najmanjijema promjenama, napredcima, nazadcima života njegovog spoljašnjeg i unutrašnjeg... Valja zapisati razna predanja, priče i bajalice... Na mnogo mjesta ima usamljenih drveća osobite veličine na koje narod gleda sa osobitim poštovanjem. Zapisati ako se što priča o njima... Zabilježite koja se mjesta, planine, rijeke, polja, gradovi osobeno spominju u mjestnim pjesmama i pričama i poslovicama... Valja opisati običaje i narodne nošnje: jesu li se tako obukovali u starije vrijeme, ili je promijenjena nošnja. Opisati sujeverja i uopšte način življenja mjestnoga narodonaseljenja...”⁷

Pored otvaranja škola i institucionalizacije kulturnih djelatnosti, pokretanje velikog broja periodičnih publikacija ukazuje na kulturno-prosvjetiteljski i obrazovni zamah koji karakteriše Crnu Goru u drugoj polovini XIX i prvoj deceniji XX vijeka. Naime, u granicama današnje Crne Gore u periodu od 1871, kada je objavljen prvi broj *Crnogorca*, do balkanskih ratova 1912. godine, izlazilo je, bročano i vremenski različito, dvadeset sedam publikacija, dnevnih, nedeljnih, mjesečnih i godišnjih, od kojih je devet štampano u Boki, Nikšiću i Podgorici, a sve ostale na Cetinju.⁸ Navedene publikacije su nam sada značajne kao informator o onovremenim domaćim i svjetskim kulturnim i društveno-političkim zbivanjima, ali i kao čuvar građe za razne oblasti naučnoistraživačkih

pisato, i tijekom se dala olakšica svakome ko bi se bavio povjesnicom Crne Gore, i uopće životom crnogorskog naroda (Glas Crnogorca, br. 27, Cetinje, 1886, str. 3).

⁷ Uputstvo je objavljeno u Listku *Glasa Crnogorca*, 1883. (br. 29 i 52) i 1884. godine (br. 1).

⁸ U navedenom periodu, u granicama današnje Crne Gore, štampani su časopisi, kalendari, almanasi, listovi i novine: *Crnogorac, list za politiku i književnost* (1871–1873), *Crnogorka, prilog Crnogorcu za zabavu, književnost i pouku* (1871), *Glas Crnogorca, nedeljni list za politiku i književnost* (1873–1914), *Crnogorka, list za književnost i zabavu* (1884–1885), *Zdravlje* (1882), *Orlić, crnogorski godišnjak, stari i novi* (1885), *Zeta, list za književnost i pouku* (1885), *Nova Zeta, mjesečni književni list* (1889–1891), *Grlica, kalendar crnogorski sa šematizmom* (1889–1893, 1896–1897), *Prosvjeta, list za crkvu i školu* (1889–1891), *Prosvjeta, list za crkvu, školu i pouku* (1892–1894), *Prosvjeta, list za crkvu i školu* ((1895–1901), *Luča, književni list Društva „Gorski vijenac”* (1895–1900), *Srpski magazin* (1896–1897), *Nevesinje, list za politiku i književnost* (1898–1899), *Onogošt, list za politiku i književnost* (1899–1900), *Književni List, Organ „Cetinjske Čitanice i Gorskog vijenca”* (1901–1902), *Lovćen, kalendar* (1902), *Ustavnost* (1906), *Narodna misao* (1906–1907), *Slobodna riječ* (1907–1908), *Zahumlje* (1907–1909), *Cetinjski vjesnik* (1908–1913), *Zeta, kalendar* (1908–1914), *Boka, Glasnik za opće interese Bokelja* ((1908–1909), *Boka, veliki ilustrovani kalendar* (1909–1914), *Dan* (1911–1912) i *Domaći list za pouku, prosvjetu, privredu i društveni život* (1912).

pregnuća. Iako su u većini njih objavljivane narodne umotvorine, bilo kao građa ili u kontekstu priloga koji se odnose na njihovo naučno objašnjenje i komentare, po broju i raznovrsnosti najzastupljenije su u *Prosvjeti* i *Luči* u kojima su bile ustanovljene stalne rubrike *Narodne umotvorine* i *Narodno blago*.⁹ U prvoj svesci *Prosvjete*, u fusnoti rubrike *Narodno blago*, urednik zapisuje: „Pod ovom rubrikom donosićemo narodne pjesme, narodne pričalice, narodne poslovice i izreke i t. d, uvjereni da ćemo tim veliku uslugu učiniti nauci i našem jezikoslovlju uopće; jer je od neprocijenjene koristi ono biser-zrnje, koje se krije u tijem narodnijem umotvorinama. — I ako se nevjestu ukazuje, osobito u pričalicama, gatkama, pogađalicama i u zagonetkama, njeko praznoslovlje: vještak iz njih ipak crpi svu silu naučnijih poznavanja, ukoliko se tiče narodnoga jezika, narodnijeh osjećaja, narodne mašte i narodne dosjetljivosti. — Ovo pripomenusmo samo radi onijeh, koji bi mogli pomisliti, da se mi gubimo u nekijem besposlicama, donoseći ovakve stvari u listu, koji je prosvjeti namijenjen. Al' kad bi ma ko tako pomislio, mi bi mu ste stopice odgovorili: Baš radi prosvjetne cijeli, mi ovo i činimo.”¹⁰

Velika zastupljenost priloga iz oblasti folkloristike, naročito usmene književnosti i brojnih drugih govornih izraza, ali i uopšte narodne kulture, bogat su izvor za etnološka istraživanja Crne Gore, odnosno za rasvjetljavanje etnokulture u prošlosti i konstatovanje nekih materijalnih vrijednosti i duhovnih ispoljavanja sačuvanih do danas, koje se kao takve nalaze u opusu kulturnih specifičnosti kao segmenta dokazivanja i potvrđivanja savremenog narodnog ili nacionalnog identiteta. Tome svakako doprinose izvorni govor i bogata

⁹ *Urednik Prosvjete, lista za crkvu školu i pouku (nov. 1892 — nov. 1894), bio je Jovan Sundečić, a urednik Luče (jan. 1895 — dec. 1900) prof. Lazar T. Perović. Jovan Sundečić, učitelj i paroh, bio je jedan od istaknutijih izvanjaca koji je na Cetinju živio od 1864. do 1874. godine, ostavljajući veliki trag u kulturnoj istoriji Crne Gore. Bio je lični sekretar knjaza Nikole, ali i aktivni učesnik i pokretač brojnih kulturno-obrazovnih aktivnosti i manifestacija. Osim što je bio urednik Prosvjete, bio je pokretač i urednik crnogorskog godišnjaka Orlić (1865–1870), a zatim vlasnik i izdavač prve crnogorske nedeljne novine Crnogorac, list za politiku i književnost (1871–1873) i prvog crnogorskog književnog časopisa Crnogorka, prilog Crnogorcu za zabavu, književnost i pouku (1871). Lazar Perović je jedan od najznamenitijih crnogorskih intelektualaca s kraja XIX i prvih decenija XX vijeka. Nakon završene Bogoslovsko-učiteljske škole na Cetinju i Duhovne akademike u Petrovgradu, katedra za literaturu, radio je kao profesor u Bogoslovsko-učiteljskoj školi, Đvojačkom institutu i Gimnaziji na Cetinju. Pored pjesama, eseja, književnih i drugih komentara koje je pisao, prevodio je latinske klasike i djela sa francuskog jezika. Autor je i četir udžbenika, dva za učenike Bogoslovsko-učiteljske škole i dva iz istorije za učenike trećeg i četvrtog razreda osnovne škole.*

¹⁰ *Prosvjeta, list za crkvu, školu i pouku, sv. I, novembar, Cetinje, 1892.*

arhaična leksika koji karakterišu zapisane umotvorine, što može biti korisno u savremenom izučavanju i normiranju crnogorskog jezika. A da je pitanje jezika i u prošlom vremenu bilo aktuelno i značajno u smislu temeljne odrednice narodnog identiteta, među brojnim onovremenim priložima na tu temu kao primjer navodim komentar Jovana Roganovića¹¹: „Jezik je najglavnije obilježje svake narodnosti, on je poluga na kojoj počiva, pa ako je ona silna i jaka i ako se bude čuvala, očuvala se narodnost, a u protivnom slučaju ona propada... Blago i bogastvo jezika leži još skriveno i zakopano u našem narodu... Pored Vukovog rječnika bi se još jedan onoliki, a i viši skupio iz postojećih riječi u narodu, koje još nijesu preko književnosti svijeta ugledale. Riječi koje navodim imao sam zgodu pokupiti pribilježiti neke kako se govore kroz Zetu, neke nekijem dijelom Hercegovine — okolinom Onogošta, neke kroz Boku i Dalmaciju, Bosnu i kroz prvobitnu staru Crnu Goru... Kako je naš narod skoro do naših dana živio u većem dijelu čistim svojim prvobitnim životom, koji se sam iz sebe razvio, a poslije sam sobom usavršavao bez uticaja pokvarene tuđinštine; pa kako se taj život našega naroda danas već počeo kvariti i krnjiti ušljed političkog narodnog rasula, i u njemu njegove navike, običaji, narodna kultura, industrija... u opšte cio njegov društveni sklop promjenjivati se pod uticajem nove kulture, pod čijim pritiskom i riječi, koje služe za označavanje tih promjena, zajedno se gube, propadaju i nestaju, te tako na mjesto njihovo dolaze tuđinske, ili izumiru i bez tuđinskih nasljednica, čime se u oba slučaja ili osiroćuje ili kvari naš krasni i bogati jezik... nemilo moramo konstatovati, da se u naše doba pojavila zaraza u našem jeziku, koja se sve više i više širi, kao priljepčiva bolest i većeg maha hvata ne samo u obrazovanijem staležu, nego i u prostom narodu, ušljed čega je mnogo veća opasnost po samostalnost našu i to u najširem značenju.”¹²

Kao što sam navela u obrazloženju, prilikom predlaganja teme *Narodne umotvorine kao izraz crnogorskog etničkog bića i kulture*, motivacija da radim na

¹¹ Jovan Roganović iz Progonovića (Lješanska nahija) kratko vrijeme je radio kao učitelj i školski nadzornik na Cetinju, kada u domaćim časopisima i okruženju objavljuje svoje književne radove, kritičke književne komentare i tekstove iz oblasti narodnog jezika i leksike. Studije filozofije upisane na Karlovom univerzitetu u Pragu nastavio je i završio na Duhovnoj akademiji u Kazanu. Zbog navodne saradnje s antirežimskom crnogorskom omladinom, zauvijek je ostao da živi u Rusiji, radeći kao profesor u brojnim mjestima od Ukrajine do Sibira i Dalekog istoka. Iako daleko od zavičaja i kao panslavista koji se zalagao za južnoslovensko jedinstvo, svoje rodoljublje je dokazao objavljivanjem radova na ruskom jeziku u kojima dokazuje istorijsku autonomnost teokratske vlasti u Crnoj Gori.

¹² Prosvjeta, sv. IX, 1895, str. 531/2.

tome proistekla je iz mojeg dosadašnjeg rada na sakupljanju narodnih umotvorina koje su objavljivane u starim crnogorskim periodičnim izdanjima u vremenu od 1871. godine do balkanskih ratova 1912. godine.¹³ *Publikovane* su četiri knjige građe koja se odnosi na priče (237), lirske i dječije pjesme (419), izreke i poslovice (preko 2.000), zdravice i kletve (60), igre ili zabave (35), zagonetke (preko 800), i praznovjerice (240), s predgovorima u kojima sam analizirala i komentarisala navedene umotvorine, a donekle i onovremene političke, društvene i kulturne prilike. S obzirom na to da se sadržaji navedenih umotvorina mogu koristiti kao polazište za praćenje kontinuiteta i utvrđivanje stepena promjena u tradicionalnoj narodnoj kulturi Crne Gore, uz odgovarajuću literaturu koja se prvenstveno odnosi na epske pjesme i tužbalice, koje još nijesam sakupljala kao građu iz navedene periodike, rezultate toga rada iskoristila sam, jednim dijelom, za pisanje ove teme.

Crnogorske epske narodne pjesme

Među brojnim i različitim narodnim umotvorinama crnogorsko etničko biće i tradicionalna kultura se posebno izražavaju kroz epsku poeziju, odnosno crnogorske narodne junačke pjesme. Kao izraz kolektivnog narodnog duha i stvaralaštva, one su vjekovima trajale i opstajale i značajno, povratno, uticale na stvaranje i učvršćivanje savremenog crnogorskog identiteta, bića i kulture.

U predgovoru izabranih *Crnogorskih narodnih pjesama*, Momir Marković je zapisao: „Naša istorijska nauka (opšta i posebna) uglavnom je dobro obaviještena o onima koji su zauzeli istaknuta mjesta na pozornici istorije: vladarima i vladikama, vojvodama i vojskovođama, serdarima i senatorima... Manje ili više uspješno tumači njihova djela, pobude i ideje. No dosta joj je nejasna materija od koje je stvarana istorija — običan čovjek koji nije obasjan svjetlošću fakata i izvora takozvanoga prvoga reda. A upoznavanje jednog *običnog* znači upoznati hiljede, upoznati duh i osjećanja jednog doba. Za to nema boljeg izbora od narodnog književnog stvaralaštva.”¹⁴

Crnogorska epika, prema stihu u kome su pjesme spjevane, baštini dvije vrste pjesama: guslarske junačke pjesme i bugarštice kojih je mnogo manje i

¹³ S balkanskim ratovima i Prvim svjetskim ratom neminovno je bilo nazadovanje kulturne klime u Crnoj Gori, pa i u smislu zapisivanja i smanjenih mogućnosti objavljivanja narodnih umotvorina. Izdavačka djelatnost je najviše prostora posvećivala aktuelnim društvenopolitičkim zbivanjima i životu u ratnim uslovima.

¹⁴ *Crnogorske epske pjesme*, izabrao i priredio Momir Marković, Cetinje, 2014, str. 10.

uglavnom su se ugasile u 16. vijeku. Prve su u desetercu, a druge su najčešće od 15 i 16 slogova i često s pripjevom.

Naučnici koji su se bavili nastankom, razvojem i karakterom epske (junačke) narodne poezije, kao i brojni sakupljači i antologičari, vršili su podjele epskih pjesama po temama ili razdobljima na cikluse. Vuk Karadžić ih je podijelio na pjesme starijih, pjesme srednjih i pjesme novijih vremena.

Poznati srpski antologičar Vojislav Đurić epske pjesme o vojevanju za slobodu svrstava u pjesme novijih vremena. No, to vojevanje Crnogoraca trajalo je četiri vijeka i pobjednički se završilo Veljim ratom (1876–1878) i konačnim sticanja državne nezavisnosti na Berlinskom kongresu 1878. godine.

Veoma je značajno istaći četiri zbirke crnogorskih junačkih pjesama koje imaju antologijski karakter, s izuzetno stručnim i pronicljivim predgovorima i komentarima: Vukoman Džaković, *Crnogorske narodne junačke pjesme* (Cetinje, 1953); Vido Latković i Jovan Čađenović, *Epska narodna poezija Crne Gore* (Titograd, 1964), Radovan Zogović, *Crnogorske epske pjesme raznih vremena* (Titograd, 1970); Momir M. Marković, *Crnogorske epske pjesme* (Podgorica, 2015).

Vukoman Džaković ih je podijelio na pjesme koje se odnose na srednjovjekovnu vlastelu, zatim, u sljedećem ciklusu, one koje se odnose na narodnu borbu protiv Turaka, u okviru koga su opjevani pojedinačni podvizi otpora, plijeni ovaca i osvetničko četovanje van Crne Gore i pjesme koje se odnose na Nikca od Rovina, dok su u trećem, završnom, ciklusu pjesme o podvizima udruženih plemena.

Latkovićev i Čađenovićev izbor od 38 pjesama, za koje je opširan predgovor napisao V. Latković, potiče iz više izvora: Vukovih zbirki i ostavštine, Njegoševog *Ogledala srpskog*, Milutinovićeve *Pjevanije crnogorske i hercegovačke*, iz zbirki V. Bogišića i Đ. Dragovića-Đuričkovića i iz djela *Pleme Kući* Marka Miljanova. Većina ih je nastala tokom XIX vijeka i uglavnom se odnose na karakteristično crnogorsko junačko ratovanje, tzv. četovanje, koje se vezuje za odbranu svojih ili otimanje tuđih stada ovaca, što nije bio samo izvor preživljavanja već i dokaz odvažnosti i junaštva.

Zogovićevu antologiju prati uvodna studija na preko 130 stranica, obimne napomene i objašnjenja i rječnik stranih i manje poznatih riječi. On je 45 uvrštenih pjesama dao izjedna, hronološki: od srednjeg vijeka preko Crnojevića, hajdučkih vremena, crnogorskih bojeva s Turcima u 17, 18. i 19. vijeku, zaključno sa bojem u Dugi.

Marković je u svojoj antologijskoj zbirci, uz vrlo inventivan predgovor i dragocjene napomene, napravio vrlo zanimljivu podjelu crnogorskih epskih pjesama: u prvom bloku su pjesme koje se odnose na zetsko srednjovjekovlje, drugi

se odnosi na Nikca od Rovina, treći na vojevanje za stada i pasišta, četvrti na četovanje, peti je posvećen crnogorskom otporu turskom feudalizmu, a šesti je pod naslovom *Totalni rat, rat za slobodu i nezavisnost*.

Ovdje treba istaći da je Fakultet za crnogorski jezik i književnost na Cetinju kao posebne knjige objavio pjesme koje je Vuk Karadžić čuo i zapisao od pjevača iz Crne Gore: Starca Milije, Starca Raška, Tešana Podrugovića i Stojana Hajduka Lomovića. To ima poseban značaj i vrijednost jer su ove pjesme, iako imaju univerzalnu vrijednost i prevazilaze nacionalne i državne granice, vraćene tamo gdje i pripadaju — u krilo crnogorskog etničkog bića i kulture, kao duhovni i stvaralački izraz upravo toga bića u kome su nastale i koje ga povratno determinišu.

Vrlo je zamašan korpus sakupljenih epskih pjesama iz Crne Gore. Pored Vuka St. Karadžića, narodne epske (junačke) pjesme sakupljali su i publikovali Vuk Vrčević, Sima Milutinović Sarajlija, Filip Radičević, Marko Miljanov, Valtazar Bogišić, Petar II Petrović Njegoš, Pavle Apolonovič Rovinski, Novica Šaulić, Milutin Tomić, Mićun Pavićević, Andrija Luburić, Vule Knežević, Đorđije Dragović-Đuričković i brojni drugi. Na primjer, u navedenoj crnogorskoj periodici objavljeno je preko osamdeset epskih pjesama koje se odnose na istaknute crnogorske junake i njihove bojeve protiv Turaka i turskih zuluma, na čijem je sakupljanju bilo angažovano preko dvadeset saradnika. U komentaru ovih pjesama Niko S. Martinović primjećuje: „Interesantno je da na području Crne Gore nema pjesama o Marku Kraljeviću, izuzev dvije koje je zabilježio Ilija Zlatičanin (o Marku Kraljeviću i njegovom sestriću i Marku Kraljeviću i njegovoj ljubi).”¹⁵

Epska poezija uopšte, pa i crnogorska, seže u daleku prošlost. Međutim, pojedina njena razdoblja su, iz nekih razloga, tokom istorijskog razvoja skoro izbrisana i potonula su u zaborav. Na primjer, nijesu sačuvane pjesme iz vremena crnogorskih dinastija Vojislavljevića i Balšića, ili se o njima vrlo malo zna, ali jesu iz perioda vladavine Nemanjića, srpske dinastije koja je Duklju — Zetu osvojila 1186. i njome vladala do 1360. godine. A da je u Duklji — Zeti u vrijeme Vojislavljevića bilo pjesama, ispjevanih u epskom narodnom duhu i desetercu, svjedoči i djelo hrvatskog pjesnika Andrije Kačića Miošića (1704–1760) *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, koje je stvorio koristeći se usmenim i pisanim izvorima, pored ostalih i *Ljetopisom Popa Dukljanina*. U ovom djelu su, između ostalog, različitim pjesmama opjevani vladari slovenski, pa je od 136 pjesama, koliko ih ima u knjizi, četiri posvećeno vladarima iz dinastije

¹⁵ Dr Niko S. Martinović, *Narodno stvaralaštvo u crnogorskim časopisima*, Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju, Knjiga I, Cetinje, 1961, str. 202.

Vojislavljevića: kraljevima Vladimiru, Dobroslavu (Stefanu Vojislavu), Radoslavu i Bodinu.

Za razliku od Vojislavljevića i Balšića koji su sticajem istorijskih prilika i osvajačkih pretenzija na ovom prostoru potiskivani iz kolektivnog pamćenja crnogorskog etničkog bića, sjećanje na Crnojeviće se nije gasilo, pa je i Vuk Karadžić zapisao: „Uspomena na Ivana Crnojevića u Crnoj je gori još i sad tako svježā kao da je juće vladao.”¹⁶

Epika je sačuvala podlovcensku Ivanbegovinu kao crnogorsko državno jezgro. Ona je jaćala svijest o zajedničkom otporu i borbi protiv Turaka i Mlećana, s konaćnim ciljem obnavljanja i sazdanja crnogorske nacionalne države i njene nezavisnosti. U stvari, pjesme o Crnojevićima predstavljaju oživljavanje tradicije o staroj državi i državnoj nezavisnosti.

Narod crnogorski je u svojoj kolektivnoj istoriji i pamćenju, u prilikama i neprilikama u kojima je živio, saćuvao spomen na svoje znamenite i zaslućne pretke, ljude i dogaćaje, hrabre ratnike i moralne podvićznike. Potomstvo je slavilo one koji prisilno nijesu izbaćeni iz sjećanja, koji su ostavili ime i spomen o sebi.

Narod je kroz pjesmu i zvuke gusala ispoljavao svoj odnos i osjećanja prema gordim, hrabrim i slobodnim ljudima, crnogorskim vitezovima i junaštva i ćojstva, velićajuci njihove junaćke podvige i ćojstvo kao moralno naćelo.¹⁷

Crnogorska epika je stvarana u dubinama crnogorskog etnićkog bića i izlivala se u pjesmama guslara i narodnih pamtiša koji su bili izraz narodnog duha i osjećanja; kroz pojedinca, guslara — pjevaća, progovarao je narod. Zato su oni najviše i zaslućni za stvaranje, oblikovanje i širenje epskih narodnih pjesama, koje su, povratno, narod i pojedince još više nadahnjivale i podsticale na velike junaćke i moralne podvige.

Iako je crnogorska epika svoj puni procvat doživjela u 19. vijeku, u kontinuitetu se moće pratiti od 16. vijeka. Pjesme koje su do našeg vremena došle uglavnom su spjevane u doba otomanske vladavine i izraz su crnogorskog

¹⁶ Vuk St. Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, Srpska knjićevna zadruga, kolo XXIV, sv. 161, Beograd, 1922, str. 23.

¹⁷ U drugoj polovini XIX vijeka zbivaju se stvari i dogaćaji koji će imati znaćajan uticaj na sve forme društvenog života, pa i na „slobodu stvaralaštva”. Tada su epski pjesnici-pjevaći, s apologetskim odnosom prema glavarskom sloju, uz gusle slavili uglavnom skorašnjje dogaćaje. Uz to: „deseteraćki pjesnik-pjevać isticao je društveni ugled svoje lićnosti ne samo ćinjenicom da se zna njegovo autorstvo, nego i ćeljom da se njegova pjesma ćita iz objavljene knjige, onako kako se ćitaju pjesme Petra I iz *Ogledala srpskog* koje je Crnogorcima podario vladika Rade” (Novak Kilibarda, *Istorija crnogorske knjićevnosti*, knjiga I, *Usmena knjićevnost*, Institut za crnogorski jezik i knjićevnost, Podgorica, 2012, str. 215).

otpora i borbe za fizički i duhovni opstanak. U toj dugovjekovnoj, uzavreloj, istorijskoj situaciji na istoj strani su se našli, jedinstveni u oslobodilačkom nagonu, i glavarski sloj i običan narod.

Zbog etičkih i estetskih vrijednosti, među više pjesama s crnogorskom srednjovjekovnom tematikom, poznavaoći narodne književnosti kao posebno značajne ističu pjesme: Banović Strahinja ili Strahinjić Ban i Ženidba Maksima Crnojevića, koje je Vuk Karadžić zapisao od starca Milije iz Kolašina. Prema nekima, epski junak Banović Strahinja je, u stvari, gospodar Zete — Đurađ II Stracimirović Balšić, a „nema bolje, uvjerljivije i plastičnije predstave prirode crnogorskog poznofeudalnog sistema, skale društvenih vrijednosti, sloma i kraha društvene zajednice” od one koja se nalazi u pjesmi Ženidba Maksima Crnojevića.¹⁸ Iako je, prema nekim stručnim mišljenjima, starac Milija autor ovih pjesama, on „svoje poznavanje feudalnih dvoraca, kostima, rekvizita, manira i konačno društvenih odnosa duguje kolektivnom pamćenju” i sopstvenoj imaginaciji.¹⁹

Crnogorske pjesme su nerijetko prisvajane ili stavljane u epski korpus drugih naroda. Vuk Karadžić je, i ne samo on, crnogorske pjesme i junake preveo u srpske, što svakako nije sakrilo i umanjilo njihovu etničku posebnost i značaj.²⁰ No, kako u komentaru pjesme Tri sužnja primjećuje M. Marković: „Karadžiću kao ideologu i agitatoru srpske nacionalne revolucije ne treba zamijerati na preimenovanju junaka u srpske vojvode, jer Crna Gora i Crnogorci su primjer i inspiracija revolucije.”²¹

Među epskim narodnim pjesmama iz Crne Gore posebno treba istaći pjesme crnogorskih muslimana koje se po umjetničkim vrijednostima i sadržaju, proisteklom iz njihovih životnih situacija i etičkih normi, ne razlikuju mnogo od ostalih pjesama iz Crne Gore. Isto tako, epske pjesme Avda Međedovića iz Bijelog Polja ljepotom i snagom poetskog izraza ne zaostaju za pjesmama poznatih narodnih pjevača.²²

¹⁸ *Crnogorske epske pjesme*, izabrao i priredio Momir M. Marković, Cetinje, 2014, str. 17.

¹⁹ *Isto*, str. 16.

²⁰ Jedan od nebrojenih takvih primjera jeste pjesma „Tri sužnja” koja govori o turskom utamničenju tri crnogorska junaka: „Jedno bješe Vuksan od Rovaca, / drugo bješe Liješ od Piperana, / treće bješe Selak Vasojević”. U varijanti koju je Njegoš zapisao, pod naslovom „Plać tri tavničara”, ona počinje stihovima: „Zacmilješe tri valjatna sužnja / u tavnici od Skadra vezira”, a u Vukovoj varijanti počinje stihovima: „Procviljele tri srpske vojvode / u sužanstvu paše skadarskoga”.

²¹ *Crnogorske epske pjesme, isto*, str. 33.

²² Američki naučnici i profesori sa Univerziteta Harvard Milman Peri i Albert Bates Lord tridesetih godina prošlog vijeka fonografski su snimili 100.000 Avdovih

U epskim pjesmama, kao i u ostalim narodnim umotvorinama, pojedini pojmovi i lekseme su imali druga i drugačija značenja za onovremenog pjesnika-pjevača nego što imaju za savremenog čitaoca. Zbog toga je za njihovo razumijevanje i tumačenje ponekad potrebno poznavanje lingvističke, etnološke, socioistorijske i druge problematike. Primjera radi: u pjesmi Bajo Pivljanin i beg Ljubović beg naziva Baja rišćansko kopile. Je li Bajo možda potomak hrišćanskih jeretika poznatih kao bogumili, koji su sami sebe nazivali rišćani. A bogumili su bili dominantna društvena grupa na području Stare Hercegovine. Bajo na megdan nosi „dva mača zelena, / oba mača od jednog kovača”. Zašto su mačevi zeleni, a ne recimo plameni, ognjeni itd. Kad mu ih Bajo nudi: „uzmi boljeg ostavi gorega”, beg ih odbija prezrivo: „što će meni rišćanski mačevi, / a kod moje sablje šamlijanke”. Bez dodatnog istraživanja možemo samo sa sigurnošću kazati da je sablja Ljubovića iskovana u gradu Šamu.

Za nastanak epike je vrlo važno bilo postojanje i obnavljanje plemena kao rodovsko-teritorijalnih jedinica ondašnjeg crnogorskog društva. Ona su bila, uslovno rečeno, u nekoj vrsti „konfederacije”, povezane Opšternogorskim zborom i Mitropolijom crnogorskom. Iako jedinstveni u oslobodilačkoj borbi, plemena su često među sobom bila zavađena i zakrvavljena, pa je opštenarodnu crnogorsku slogu trebalo stalno iznova stvarati: „Ovo je došlo da se mre, da se izljubimo i jedan drugome svaku žalost oprostimo, pa da udarimo na obšteg krvnika, pa kad njega polomimo, mi ćemo se namirivati međuse, kako uzmožemo i kako mi žnamo.”²³

Kada je trebalo, junaci pokazuju plemensku i međuplemensku nesebičnost, odanost, humanost, požrtvovanost, pravičnost itd. Sve su to junaci iz naroda, koji se opiru nasilju, zlu i nepravdi. U crnogorskoj novovjekovnoj istoriji, u stvaranju države i sticanju nezavisnosti, prelomni period počinje bitakama na Martinićima i Krusima (1796). Od tada se država obnavlja i stvara nova, nacionalno utemeljena, u čemu učestvuju udružena crnogorska plemena koja su se slila u narod crnogorski. U tome procesu nastavljaju se i jačaju sloga i crnogorska borbena svijest, o čemu upravo svjedoče junačke epske pjesme:

stihova, na osnovu kojih su zasnovali savremenu teoriju usmene književnosti i modernu Homerologiju. Zbog pjesme *Ženidba Smailagić Meha*, koja ima 12.311 stihova, profesor Peri ga je nazvao „balkanskim Homerom”. Izvor: <https://sr.wikipedia.org/wiki/avdomededović>.

²³ Milorad Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad, 1860, str. 6.

Crna Gora, otečestvo naše,
 gnijezdo se sokolovo zvaše,
 đe sokoli u slobodi žive
 koji love zmiје grabežljive.
 Spomen'te se ko ve je rodio,
 Koga li ste roda i plemena —
 slavenskoga od iskon imena!

— — — — —
 Crnogorci kada razumješe
 Kojizi se onden namjeriše,
 U svakoga srce uzigralo
 Od junačke želje i radosti.
 Barjaktari razviše barjake,
 Četovođe vojsku postaviše
 Sve po redu pleme do plemena.²⁴

Crnogorci su se stoljećima borili da sačuvaju ili zadobiju slobodu. Njihovo carstvo je carstvo slobode, imperativ opstanka i postojanja, a ne u carstvo nebesko. Oni slave pobjede, ne poraze. Srpski car Lazar i njegovi ratnici zadobili su po božijoj volji carstvo nebesko, ali su izgubili carstvo zemaljsko — Kosovo i državu. Zbog toga se kosovska legenda, koja je slavila poraz i mirenje s njim, što crnogorskom borbenom moralu nije odgovaralo, zadugo i nije mogla ukorijeniti u Crnoj Gori. Njogoš je proslavio Miloša Obilića kao viteza i junaka, ali je i prvi i najveći kritičar kosovskog mita: „O Kosovo grdno sudilište / nasred tebe Sodom zapušio”. Prema crnogorskom shvatanju i etičkim normama, junaštvo i hrabrost u borbi je viteški čin, obaveza i prema živima i mrtvima, precima i potomcima. Ko junački pogine stiče zasluženu besmrtnost i vječni spomen u narodu; nastavlja da živi u carstvu poezije i narodnom pamćenju, ovjenčan oreolom slave.

Epske junačke pjesme su bile borbeni poklič protiv nasilja i ropstva, protiv nečovjštva, zov na otpor porobljivaču, zov na borbu i blagorodne žrtve, na pogibiju da bi se živjelo i u životu i u pjesmi. One su čuvari spomena na pretke i na njihovo ontološko zavještanje potomcima da se bore i kroz borbu opstanu i pretraju. Likovi za uzor su iz narodnih epskih pjesama, kao i postupci i podvizi junaka koji ulaze u plemensko pamćenje, predanje i istoriju. Tako je 400 godina trajala bitka za krst časni i slobodu zlatnu, za crnogorsko ime,

²⁴ Iz pjesme „Pogibija vezira Mahmut-paše na selo Kruse”, Petar II Petrović Njogoš, *Ogledalo srpsko*, Beograd, 1984, str. 217/8.

protiv tuđina i polumjeseca. U pjesmama su dati nebrojeni primjeri čojstva i junaštva, a plemenski junaci su postajali opštecrnogorske ličnosti.

Cijeli je niz događaja koje su opjevale crnogorske epske pjesme i cijela galerija likova koje su one proslavile i ovjekovječile, kako iz starijih, tako i iz novijih vremena: Ivan Crnojević, Maksim Crnojević, Pero Đelošević, Vuk Lopušina, Lazar Pecirep, Vuk Mićunović, Vukota i Draško Mrvaljević, Vuk Tomanović, Batrić Perović, Nikac od Rovina, Vuksan od Rovaca, Bajo Pivljanin, Petar Bošković, Jovo Pajov Radulović, Đelošević Pero, Vuk Marković i brojni drugi. Oni su uzori junaštva i čojstva, ili istovremeno oboje.

Posebno je Njegoš izdvojio lik Nikca od Rovina kao tipičnog crnogorskog junaka i njegov obilježski podvig — ubistvo Čehaj-paše. Mada možda djeluje nelogično hronološki, Njegoš je svoga Miloša Obilića oblikovao prema Nikcu, dok je Nikčev podvig zaista obilježski. Nikac se ne miri sa smrću, on je vjerran domovini, junak i čovjek iz naroda. Ako pogine, želi da živi poslije smrti, da se pominje u pjesmama, legendi i predanju:

Reče soko Nikac od Rovina:
 Slušajte me, oba pobratima!
 Turci su se posilili ljuto,
 Āe je umro vladika Danilo,
 Poginuo Mićunović Vuče,
 S pobratimom Āurašković Jankom,
 Āe ostala zemlja bez glavara;
 Već na noge, ako Boga znate!
 Da junački, braćo, poginemo,
 Da pričaju do posljed ljudi
 Za junaštvo do tri pobratima,
 Spomen'te se da smo uglavili:
 Kako na nas turska dođe vojska,
 Da očemo, braćo, učiniti,
 Što i Miloš su dva pobratima,
 Na Kosovo te cara ubiše
 I besmrtno ime zadobiše.²⁵

Da Nikac od Rovina, u čijem su liku sublimirana sva svojstva etičkog i etničkog pojma Crnogorac, nije junak bez mane i straha potvrđuje se u pjesmi

²⁵ Iz pjesme „Nikac od Rovina i Čehaj-paša“, *Crnogorske epske pjesme*, Izabrao i priredio Momir M. Marković, Cetinje, 2014, str. 164.

Nikac od Rovina i Čehaj-paša, dok s pobratimima knezom Stankom i Tošom Žutkovićem posmatra kako je silna turska vojska pritisnula Čevske Uble:

Prepali se do tri pobratima
i njihova družina ostala:
tresu im se puške u rukama,
a zveče im toke na prsima
svi nijemi sede ka kamenje
pogledaju tamo i ovamo —
kako, brate, e oće mrijeti,
pa uzimlju želju od svijeta!”

Ali ono što nije svojstveno svim junacima, Nikac i osjećaj straha tumači kao predznak i nagovještaj dobrog ishoda iz mučne situacije:

Veli soko Nikac od Rovina:
„Crnogorci, moji sokolovi,
nemojte se, braćo, prepadati
imam dobar biljeg od junaštva,
na meni je ustreslo tijelo,
biće naša ako Bog da ruka!”

Vuk Karadžić je zapisao da je u crnogorskim junačkim pjesmama više istorije nego poezije. U njima nema natprirodnih bića, nema gavrana, humora i sl. One opjevavaju istorijske bojeve i istinite životne situacije i junake koji su stvarno postojali, kakav je, na primjer, bio Vuksan od Rovaca. On ne žali što će poginuti, nego što će poginuti bez zamjene, što se vidi iz pjesme Tri sužnja:

Al' bešedi Vuksan od Rovaca:
„Ala braćo, rdava junaštva!
I ja imam dvore i timare
i u dvoru ostarilu majku,
vjernu ljubbu skoro dovedenu
i sestricu mili neudatu;
al' ja toga sad ništa ne žalim,
već ja žalim đe ću poginuti,
poginuti danas bez zamjene”.

Ali njegov imperativ je da preživi, da se i dalje bori, pa u bezizlazu veli: „Ako tamo kud naprijed nemam, / ni natrag se nemam kud vratiti.” Naprijed je morao

jer su ga zvali život i budućnost njegovog plemena i naroda. To je najviši smisao postojanja i odbrane ljudskog dostojanstva.

Junački podvizi su iz kolektiva uzvisivali pojedine junake i u narodu se stvarao kult junaka i kult junaštva, kult otpora, ali i osvete neprijatelju zbog položaja naroda, a u porobljenim krajevima raje. A dobrog junaka prati dobro oružje, koje on personifikuje, s kojim se razgovara i na koje u nevolji računa kao na najvjernijeg druga:

Junak ide nasprema ovaca,
A na ruke nosi džeferdara,
A sve gleda kad će biti kavga;
Džeferdaru riječ progovara:
„Džeferdare, moj uzdani druže,
Ako bi mi udarili turci,
Nemoj mene, druže, prevariti,
Već mi ubi danas građanina,
Te opošti i mene i sebe
I bijele zamijeni ovce!
A dajem ti moju vjeru tvrdu,
Ak' unesem glavu na ramana,
Nosiću te Risnu na Gabelu,
Drven ću ti kundak oturiti,
A od srme kundak udariti.
Zaisto te prevariti neću!²⁶

Epske pjesme čuvaju i slave junaštvo i moral crnogorskih žena, pojedinačno (Stana Tomaševa, Sestra Batrićeva, Ljuba Radunova i brojne druge) ili u cjelini:

Kako idu mlade Crnogorke,
Veseleć se i pjesmu pojući,
Junacima tajin donoseći —
Ne bi reka da su ženske glave
Ni ženskoga srca ni pogleda,
Nego srca ognjenoga Vuka
A pogleda od gore hajduka!
Malo ne bi, puške prihvatile
I s Turcima kavgu načinile.²⁷

²⁶ Stihovi iz pjesme „Ne daju Vuci ovaca”, *isto*, str. 188/9.

²⁷ Iz pjesme „Pogibija Mahmut-paše na Kruse”, *isto*, str. 307.

Crnogorske epske pjesme su realističan odraz istorijske stvarnosti, života i običaja. U njima se ogleda sva surovost crnogorskog života i životnih uslova, ali i odvažnost i prekaljenost junaka u borbi s teškoćama. One daju likove znamenitih junaka, duh naroda, karakterologiju Crnogoraca i Crnogorki i svjedoče o njihovoj mentalnosti, psihičkom i moralnom sklopu. Junaci crnogorskih epskih pjesama mnogo čime zadivljuju, pogotovo aktivističkim odnosom prema životu, čak i u najtežim prilikama, i vedrinom postojanja koju nose u sebi. Čak ni u bezizlaznim situacijama nijesu malodušni i ne predaju se, riješeni da sve prepreke savladaju po svaku cijenu, pa i po cijenu života. Prolazeći kroz tešku i surovu životni školu, zadugo nijesu ni imali druge, Crnogorci su sticali sopstveno iskustvo i s oštroomnošću ili mačem krčili su sebi put i nalazili rješenje za razne mile ili nemile događaje.

Epske pjesme govore i o glavarima i o običnom narodu, o slozi i neslozi međuplemenskoj i opštencrnogorskoj, o narodnoj uzajamnosti i jedinstvu, bratstvu u plemenu i među plemenima, o plemenskim glavarima i vojnim starješinama, megdanima i dvobojima, vojevanju za pasišta, o četama i četovanju itd. Takođe, pjesme nam govore i o besudnim vremenima i o onim gdje se uspostavljao red običajnim zakonima ili pisanim pravom, pisanim i nepisanim moralnim načelima. Crnogorci, iako su živjeli u surovim okolnostima i na velikim iskušenjima, znali su biti i plemeniti i osjećajni, i ljudi i junaci s dušom i srcem. Jedino se neprijatelju, osim nejači, izdajnicima i zločincima nije praštalo. O svemu rečenom svjedoče brojni primjeri i pasaži u crnogorskim epskim pjesmama.

Među ljudima u bratstvu i plemenu vladao je agon, takmičarski duh. Stvarni ljudi u tome agonu postaju epski, plemenski i nacionalni junaci, uz pomoć narodne mašte koja pjesme oblikuje od generacije do generacije, sve dok ne dobiju konačnu formu kad se zapišu i publikuju. Zato su epske pjesme, kao i ostale narodne umotvorine, čuvar i izraz jezika crnogorskog, njegove sintakse i semantike, leksičkog i jezičkog blaga.

U epskim pjesmama je sve opjevano i ovjekovječeno, sačuvano za buduća pokoljenja. Ali one nijesu stihovana istorija, nego istorija pretočena u poeziju i na taj umjetnički način izražavaju duh nacionalnog bića i kulture.

Tradicija junaštva neminovno je potencirala značaj epskog stvaralaštva u kojem su junačke pjesme s guslama bile glavno idejno i ideološko djelovanje, fundament narodne svijesti i ponašanja. Njihov značaj je utoliko bio veći jer su presudno uticale na mobilnost i monolitnost zajednice u viševjekovnoj čvrstoj orijentaciji na beskompromisnu borbu protiv moćnih osvajača. Nažalost, i u sadašnjem vremenu, tokom modernizacije društva i države, ponovo se valorizuje tradicija junaštva i epska svijest koja značajno usporava prihvatanje i njegovanje civilizacijskih normi ponašanja. U tom kontekstu, svjedoci smo čestog

zloupotrebljavanja, a samim tim i degradiranja epskih pjesama. Mjesto da se valorizuju kao izvanredno narodno duhovno nasljeđe koje samo čuva spomen na hrabre pretke i junačku istoriju kojom se ponosimo, što je donekle i realizovano kroz obrazovni program i folklorne manifestacije, nerijetko se i sada koriste za podizanje borbenog duha i politikantski zloupotrebljavaju za navodno buđenje nacionalne svijesti.

Stvaranje pjesama u epskom stilu nije ugašeno. Pored izvornih junačkih pjesama koje i dalje traju i ne zaboravljaju se, i sada ima pojedinaca koji aktuelne društvene događaje i pojedine životne situacije pjevaju u epskom duhu i desetercu, zarad spomena naraštajima koji dolaze.

Crnogorske lirske narodne pjesme

Vuk Karadžić je zapisao: „Sve su naše pjesme razdijeljene na pjesme junačke, koje ljudi pjevaju uz gusle, i na ženske koje pjevaju ne samo žene i djevojke nego i muškarci, osobito momčad, i to najviše po dvoje u jedan glas. Ženske pjesme pjeva i jedno ili dvoje samo radi svoga razgovora, a junačke pjesme se najviše pjevaju da drugi slušaju; i zato se u pjevanju ženskih pjesama više gleda na pjevanje nego na pjesmu, a u pjevanju junačkije najviše na pjesmu... Đekoje su pjesme tako na međi između ženskije i junačkije, da čovek ne zna među koje bi i uzeo... a zbog dužine ne pjevaju se ni kao ženske, nego se samo kazuju.”²⁸

Shodno naučnoj teoriji i analizi narodne (usmne) književnosti, Vukove *ženske pjesme* odnose se na narodne lirske pjesme. Kako Rovinski objašnjava, Vuk ih je nazvao *ženskim* jer je obavezno učestće žene u njima, a on ih nazva *svakidašnjim* zbog toga što im je sadržaj iz svakodnevnog života.²⁹

Lirske pjesme su, kao i epske, bile predmet interesovanja brojnih sakupljača narodnih umotvorina. Veći broj onih koji su navedeni u poglavlju epskih pjesama mogu se naći i u ovom. Pored njih, u prikupljenju lirskih pjesama i njihovom objavljivanju u starim crnogorskim periodičnim publikacijama veliki doprinos dali su: Ilija Zlatičanin iz Podgorice, Miraš Đukić Vasojević, učitelj Andrija Jovićević, Vladimir Đ. Milanović, Risto Popović, Luka Jovović, L. S. Vrbica i Jovan Jošo F. Ivanišević.

Veoma je važno istaći rad Jelene Šaulić na izradi antologije *Lirska narodna poezija Crne Gore*. Za izbor 270 pjesama, koliko ih je u njoj objavljeno,

²⁸ Vuk Stef. Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, knjiga I, tekst priredio za štampu, beleške i rečnik napisao Vojislav Đurić, Prosveta, Beograd, 1953, str. XVI, XVIII.

²⁹ Pavel Apolonović Rovinski, *isto*, tom III, str. 445.

pregledala je 42 zbirke narodnih pjesama i jedanaest drugih izvora (časopisa, listova i drugih publikacija). Najviše pjesama izabrala je iz zbirke pjesama Vuka Karadžića (78), svoga oca Novice Šaulića (72), Pavela Rovinskog (19), kao i iz rukopisnih bilježaka poznatog jugoslovenskog etnomuzikologa Miodraga A. Vasiljevića (31). U skladu s književnom historiografijom, pjesame je klasifikovala na: ljubavne, porodične, uspavanke, mitološke i vjerske, svatovske, tužbalice, radne pjesme, počasnice, pjesme u kolu, boračke, opisne i šaljive, što svjedoči o tematsko-motivskom bogatstvu crnogorske narodne lirike. Što se tiče njihove estetske vrijednosti, u predgovoru ove antologije Jelena Šaulić je zapisala: „Pregledajući za ovu antologiju veliku građu, mogla sam da zaključim da lirske narodne pesme sa teritorije Crne Gore, pored srodnosti sa pesmama iz gotovo svih naših oblasti, ne zaostaju ni malo za njima, nego ih, naprotiv, mnoge lepotom nadmašuju.”³⁰

U lirskom stvaralaštvu Crne Gore, kao i epskom, izdvajaju se muslimanske ili bošnjačke pjesme, posebno ljubavne — sevdalinke. Za njihovo čuvanje i izučavanje vrlo je značajno knjiško objedinjavanje koje je uradio Husein Bašić priredivši antologiju *Usmena lirika Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije (Almanah*, Podgorica, 2003), u kojoj je, s predgovorom, objavio 440 pjesama. Novak Kilibarda, istaknuti crnogorski poznavalac usmene književnosti, zapisao je: „(...) u enormnome zborniku usmene lirike muslimana jugoslovenskih prostora značajni broj tekstova, nerijetko i najboljih, pripada usmenoj sevdalinskoj lirici crnogorskih muslimana... Ako se ocjenjuje opšti doprinos muslimana crnogorskoj kulturi kao cjelini, bez sumnje muslimanskoj ljubavnoj lirici pripada prvo mjesto.”³¹

Pored karakteristične ritmike i versifikacije, u kojoj su zastupljeni svi stihovi od četverca do šesnaseterca, ljepota lirskog stvaralaštva sagledava se u bogatstvu i raznovrsnosti motiva i sadržaja, ispjevanih u narodnom jezičkom duhu, sa čestom upotrebom metafora, metonimija, alegorija, hiperbola i drugih stilskih ukrasa.

Kao i ostalim narodnim umotvorinama, milenijumi su mjera postojanja lirskih narodnih pjesama. Zbog prostornog širenja i usmenog prenošenja s generacije na generaciju, kako anonimni pjesnik kaže *pjesme jesu odalice puste / one idu od usta do usta*³², neminovno su se morale mijenjati u smislu obogaćivanja

³⁰ Jelena Šaulić, *Lirska narodna poezija Crne Gore*, Biblioteka Luča, Titograd, 1965, str. 20.

³¹ Novak Kilibarda, *Istorija crnogorske književnosti*, knjiga I, *Usmena književnost*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 153.

³² Jelena Šaulić, *isto*, u pjesmi „Šta bih darovala dragome”, str. 44.

ili gubljenja ljepote pjesničkog izraza. U vezi s tim Vuk Karadžić primjećuje (da se): „Jedni pjesama različno pjevanje po narodu pokazuje, očevidno, da sve pjesme niesu odma (u prvom početku svome) postale onakve kakve su, nego jedan počne i sastavi što, kako on zna, pa poslije, idući od usta do usta, raste i kiti se, a kašto se i umaljuje i kvvari; jer kakogod što jedan čovek ljepše i jasnije govori od drugoga, tako i pjesme pjeva i kazuje.”³³ Iz tih razloga javlja se i veliki broj varijanata, to jest pjesama kod kojih je sadržaj isti, ali na drugačiji način iskazan, kako Vuk kaže „opet to malo drukčije”, kao i ponavljanje i preplitanje motiva, pa i čitavih scena, u različitim pjesmama.

N. Kilibarda komentariše: „Usmena lirika je obuhvatala cjelokupan javni i privatni život patrijalhalnog društva. Zato je ona najplodniji i najraznovrsniji rod usmenog književnog stvaralaštva. Bila je revnosni čovjekov pratilac od njegova rođenja do smrti njegove.”³⁴ Ona sadrži čitavi niz običajnih, vremen-skih, socioloških, psiholoških i naravnih osobina i odlika, ispoljenih kroz intimnu ispovijest ljudskih sudbina i osjećanja. Iz navedenog izvire i značaj njih-ov za analizu i ilustraciju etničkog bića i kulture.

Iako je većina lirskih pjesama realističnog sadržaja, inspirisanog raznim životnim situacijama i različitim doživljajima i osjećanjima, nije mali broj onih u kojima se realno miješa s natprirodnim. Kroz njih se potvrđuje vremensko istrajavanje paganskih vjerovanja i opstajanje narodnog praznovjerja, između ostalog, i o mogućoj vezi među natprirodnim i ovozemaljskim bićima:

Bjela vila grad gradila
 Ni na nebo ni na zemlju
 Već na pramen od oblaka;
 Na grad u su troje vrata:
 Jedna vrata sva od zlata;
 Druga vrata od bisera;
 Treća vrata od mermera.

— — — — —
 Što su vrata od mermera,
 Na njih vila sama sjedi,
 Svilu prede, gajtan plete,
 Gajtanom se razgovara:
 „Oj gajtane, moj gajtane,

³³ Vuk Stef. Karadžić, *isto*, str. XXVII.

³⁴ Novak Kilibarda, *isto*, str. 172.

Kome ću te darovati,
 Il' starome, il mladome.

— — — — —

Stari prođe, mladi dođe:
 „Pomagaj Bog, b' jela vilo!
 Hoćeš li mi gajtan dati?”
 „Svrat' ovamo, mlad delijo,
 Ja ću tebi gajtan dati,
 Gajtan će mi zlatan biti,
 A svila će svilom biti.”³⁵

U jednoj pjesmi zmaj pod krilima nosi đevojku i njeno ruho, a kada mu je *žeđa dodijala* slećeli su u *zelenu travu* da ona pođe i donese vodu:

Kad na vodi tri delije mlade,
 Među sobom mladi govorili:
 Blago nama, eto nam đevojke!”
 — Jedan veli: da je ufatimo!
 — Drugi veli: da je obljubimo!
 — Treći veli: da je upitamo:
 Čija j' šćerka, čija j' vjerna ljuba?

— — — — —

Progovara lijepa đevojka:
 „O, Boga mi, tri delije mlade,
 Što pitatate pravo ću vi kazat...
 Ja sam šćerka sa Bosne vezira
 A ljuba sam Zmaja ognjenoga.”³⁶

Praiskonska narodna zbunjenost prirodnim pojavama i nebeskim tijelima, iako protokom vremena ublažavana, davala je dovoljno materijala da se izmaštano personifikuje, tj. da im se pripišu ljudske osobine sa svim manama, vrlinama i običajima, i iskažu u formi pjesme. U jednoj se pjesmi ženilo šajno sunce, pa:

Stavlja kuma jasan mjesec,
 A zvijezde sve svatove,
 Otidoše po đevojku,

³⁵ Pjesma bez naslova, *Nova Zeta*, br. 12, Cetinje, 1889.

³⁶ „Zmaj i đevojka”, *Prosjeta*, list za crkvu školu i pouku, sv. XI, Cetinje, 1893.

Kad pred dvore đevojačke,
 Lijepo ih dočekaše
 A još bolje darovaše:
 Svakom svatu i maramu,
 Suncu konja i đevojku

— — — — —
 Kada nojca o ponoći
 Punu vjetar slano more,
 Diže duak od nevjeste
 Sinu lice u đevojke,
 Kaj na goru šajno sunce.
 Tada veli jasan mjesec:
 „Kume moji, gorsko sunce,
 Moli Boga, koj ga moliš,
 Ere si me okumio,
 Bih te danas izgubio,
 Tvoju ljubü preuzeo,
 Tvoju ljubü — moju kumu!”³⁷

Koliko god su prirodne pojave i svemir u narodnoj svijesti bili obavijeni mistikom, ipak je postojalo i znanje o njihovom stvarnom uticaju na ovozemaljski život. To se vidi iz pjesme *Jug zaprosi sjevera đevojku*³⁸, u kojoj je izraženo preplitanje mitologije s hrišćanskom religijom. U njoj šever neće da jugu da đevojku koju prosi zato što je *svaku vodu zamutio*, osim jednu u *goru zelenu* na kojoj sjedi *blažena Marija, su njezina tri blizanca sina: / s jarkim suncem i s jarkim mjesecom, / s trećim sinom — daždor od oblaka*. Iz odgovora majci *blaženoj Mariji* na njeno pitanje kako su poranili i ko im se najviše obradovao, potvrđuje se narodna svijest i znanje o uticaju prirode na život čovjeka. Svoj trojici se svako obradovao, ali najviše: mjesecu *u putu putniče*, suncu *u polju pšenica, i u bašči vinova lozica*, a daždu od oblaka *zelena travica*.

Tokom uobičajene i omiljene crnogorske zabave i rasonode, okupljanja *na kolo*, pjevane su razne pjesme, realistične ili u kojima se realno prepliće s natprirodnim. Značaj *kola* i njegov doživljaj u narodu ističe se i kroz poetski izraženu sliku mistične i glorifikovane prirodne ljepote i ambijenta u kojem se izvodi. Jedna pjesma, zapisana u Crmnici, počinje stihovima:

³⁷ U pjesmi „Ženidba sunčeva”, *Luča*, sv. XI–XII, Cetinje, 1897.

³⁸ U pjesmi „Jug zaprosi sjevera đevojku”, *Prosvjeta*, sv. III, Cetinje, 1894.

Pod višnjicom pod crvenom,
 Pod njom mi je to jezero,
 To jezero sve zeleno,
 Na okolo opleteno,
 U srijedu pozlačeno;
 Na pozlatu kolo igra...³⁹

Inače, sadržaj pjesme odnosi se na kolo i sokola koji se vije iznad kola. Svi iz kola ga dozivaju *pani nama među kole*: momci da im pane *na oružje pozlačeno*, nevjeste *na prstenje pozlačeno*, a djevojke da im pane *na đerdane*. Kako ova pjesma ima nekoliko varijanata, znači isti sadržaj drugačije izražen, jedna počinje stihovima: „Igralo je divno horo, / divno horo pod Kotorom”. Ali za razliku od ostalih varijanata, u ovoj su završni stihovi s potpuno drugačijim sadržajem i porukom:

Sad pomozi dobar Bože!
 Ogrija ne sjajno sunce
 Od Cetinja polja ravna,
 Od kneževa dvora slavna:
 Bog dariva Knjazu sina,
 Nasljedniku brata mila,
 A knjeginji puna krila: —
 U Prizren im vlada bila!⁴⁰

S ovim stihovima potvrđuje se dorađivanje pjesme zavisno od aktualnih događaja i izraženih društvenih osjećanja. U ovom slučaju to je rođenje crnogorskog princa Mirka 1879. godine i bokeljski osjećaj pripadnosti i privrženosti Crnoj Gori i crnogorskom dvoru i u vremenu kada je Boka administrativno pripadala Austrougarskoj carevini.

Pored pjesama koje su izvođene u kolu na širem prostoru, jedan broj realističnih pjesama isključivo je lokalnog karaktera i značaja. Vjerovatno su spontano nastajale, prilagođene mjestu, trenutku i ljudima u kolu. Jedna takva, u kojoj se iznose bratstveničke i plemenske karakteristike, zapisana je u Zupcima kod Bara:

³⁹ Iz pjesme „Soko i djevojke”, *Nova Zeta*, br. 4, Cetinje, 1890.

⁴⁰ *Prosvjeta*, sv. V, Cetinje, 1893.

Kolo igra a ne poje,
 Što ćemo mu dat' da poje?...
 — Daćemo mu jednu pjesmu:
 Igraće ni pojaće ni.
 Zubci slavno, selo glavno,
 Po zakonu stanovito,
 Na oružje glasovito:
 Vickovići čelo naše,
 Dumezići vojsku straše;
 Milovići desno krilo,
 Ivovići srce milo;
 Vretenica slavna dika,
 U Četkov'će božja slika;
 Vukotići vitezovi,
 Marinov'ći jake kosti;
 A Babići sokolovi,
 Antunica ge Denica ;
 Božovići dobra žica,
 Đurovići crkvu brane,
 Crkva nama na sve strane.
 Vučetići u visine,
 Predošlici od starine.
 Sustašani ka' građani,
 Pitominom darovani.⁴¹

U drugoj pjesmi, takođe zapisanoj u Zupcima, ističu se duhovne karakteristike i specifičnosti u izgledu i načinu odijevanja ženskih osoba na prostoru Crne Gore, najviše u Primorju sa zaleđem:

Što si grdna ka' grdojka;
 Zapasana ka' paštrovka,
 Šaren raše ka' spičanka,
 U traveže ka' šušanjka,
 U jakike ka' zubkinja,
 Pametljiva — tuđemilka,
 Crna oka — sustaškinja,

⁴¹ „Pjesma zubačka”, *Prosvjeta*, sv IV, Cetinje, 1893.

U kapote ka' barkinja,
 B'jel obraza — šeerkinja,
 Žute tikve — zaljevkinja,
 Šupljoglava ka' mrkovka,
 U jeleke ka' ulcinjka,
 U dolame ka' skadranka,
 Tenka stasa — mikulinka,
 Šaren-gaća — murićanka,
 Ribareša — seočanka,
 Uprćena ka' šestanka,
 Crne kose — gluhodoljka,
 U obojke — crnogorka,
 U džublete malisorka,
 Uska gunja ka' kučanka.⁴²

U opusu lirskog narodnog stvaralaštva najbrojnije su porodične i ljubavne pjesme. Zbog čestog izražavanja ljubavnih osjećaja u obje vrste i preplitanja brojnih drugih motiva, ponekad ih nije moguće razlikovati. Osim iskrenih, lijepih i toplih osjećanja, u njima se pokazuje i revolt zbog društvenih i porodičnih moralnih stega, odnosno suprotstavljanje tradicionalnim etičkim normama koje su sputavale slobodno izražavanje i poštovanje volje, posebno ženskih osoba. Na primjer, u jednoj pjesmi iz Crmnice đevojka *kitom karanfilja* probudi momka, a on:

Zagrli je oko vrata,
 Na sramotu njenog brata;
 Poljubi je u vrh čela,
 Na sramotu cijelog sela;
 Pa joj poče govoriti:
 „O Marijo, dušo moja!
 Crne oči, vidiš li ji,
 Kad ih ljubim žališ li ji?“
 „O Nikola, srce moje!
 Da sam ti ji čela žalit'
 Ne bi ti ji dala ljubit.“⁴³

⁴² „Što si grdna“, *Luča*, sv. X, Cetinje, 1897.

⁴³ Iz pjesme „Milo i drago“, *Nova Zeta*, br. 4, Cetinje, 1890.

Običaji, navike, porodični i bračni odnosi, razna životna stanja, posebno različita emotivna osjećanja i njihova trajnost ili promjenljivost shodno životnim situacijama, opjevani su u brojnim porodičnim pjesmama. Takođe, nepisani zakoni moralnog života i poštenu međuljudski odnosi iskazivani su kroz stihove, kao npr:

Jedno grijeh — ne slušati majke.
 Drugi grijeh — reći što-no nije.
 Treći grijeh — ljubiti đevojku,
 Ljubiti je pa je ostaviti.⁴⁴

Ima pjesama u kojima se ljubav i požrtvovanost žene prema mužu, i obratno, ističu u odnosu na bratsku, sestričku ili roditeljsku ljubav. U jednoj pjesmi otac, majka i sestra odbijaju molbu sina i brata da mu zavijenom rukom izvade iz njedara *crnu guju*, koja se tu zavukla dok je pod jelom spavao, jer bez njega mogu, a bez ruke ne, samo ljuba:

Turila je obadvije.
 A i da ih ne zavije,
 Izvadila anterije —
 Anterije srmajlije,
 S obje strane zlatna puca,
 A pod grlo šećer puca.⁴⁵

Brojne su pjesme u kojima se naglašava iskrena i trajna ljubav sestre prema bratu. Osim krvne povezanosti, to proističe iz razvijenog kulta muškog čeljadeta u porodici i srećnog osjećaja nastavljanja porodične loze. Patrijarhalno vaspitanje je insistiralo na poštovanju braće ne manje od roditelja, a oni su sestrama u raznim životnim situacijama bili velika podrška i zaštita. Stoga su u rješavanju odlučujućih i prekretnih životnih pitanja, kakvo je na primjer poznanstvo radi sklapanja braka, đevojke koje su imale braću mnogo bolje prolazile od bezbratnica. U jednoj pjesmi Mara se žali majci što su njenoj drugarici Jani momci mahali *desnom rukom i jabukom*, a njoj *jadnoj niđe niko*, iako je bila obučena sva u zlato, a majka joj govori:

⁴⁴ U pjesmi „Momče i đevojka”, *Prosvjeta*, sv. VI, Cetinje, 1894.

⁴⁵ Iz pjesme „Prijatelj na mucu”, *Luča*, sv. XI–XII, Cetinje, 1897.

Ostavi se šćeri Mare:
 U Jane su devet brata,
 A ti nemaš ni jednoga:
 Zato's Jani svako javlja.⁴⁶

Motivi ljubavi sestre prema bratu i osjećaj sigurnosti što ga ima javljaju se u više pjesama. U jednoj od njih djevojka bere grki pelim jer nema kome ruže da daje pošto su joj i dragi i brat u tuđini. Na pitanje *dvije neznane delije* bi li više voljela da joj dođe brat ili dragi, ona odgovara:

Ja bih rada i oba da dođu,
 Ma radija da mi bratac dođe,
 E bih s bratom stekla vjerenika,
 S vjerenikom ne bih nikad brata.⁴⁷

Pored pjesama iz kojih se sagledava tradicionalno obostrana privrženost i ljubav između sestre i brata, ima i onih koji govore da ti odnosi i nijesu uvijek bili baš tako idilični. Iz jake sestrinske odanosti, ljubavi i povjerenja u brata, rađalo se i razočarenje ukoliko bi on iznevjerio njen osjećaj sigurnosti i podrške koji joj je ulivao, pa bi se sve njene lijepe želje i nadanja vezana za bratov život i napredak rušile i prelivale u kletvu:

Rosna, rosna košutice,
 Āe si mi se orosila? —
 — Tamo dolje u livade,
 Čudno čudo gledajući,
 Āe brat seku prodavaše,
 Ljubi ruho kupovaše.
 Sestra brata kunijaše:
 Ljuba ti ga ne dodrla;
 Ako li ga i dodrla,
 Pod njim čeda ne imala.⁴⁸

U jednoj pjesmi sestra provjerava oženjenu braću koliko je vole i koliko su spremni da joj budu od pomoći, pa im traži da joj daju *tića od lova i brzoga*

⁴⁶ U pjesmi bez naslova, *Prosvjeta*, sv. II, Cetinje, 1892.

⁴⁷ U pjesmi bez naslova, *Nova Zeta*, br. 10, Cetinje, 1889.

⁴⁸ Iz pjesme bez naslova, Luča, sv. I–II, Cetinje, 1899.

sokolića kako bi odbranila vinograde od *crnoga vrana*. Pošto joj nijesu dali, jer navodno nijesu imali, ona im kaže:

Ne fala vi, braćo moja
 Ja imadem tić od lova,
 I brzoga sokolića,
 Što umije lov loviti,
 I iz lova doma doći,
 I lov doma donijeti.
 No vi sestra provu meće
 Je li vaša prva milost!
 Nije naša prva milost,
 No dođoše tuđe žene,
 Našu milost dijeliše!⁴⁹

Sa lijepim i iskrenim odnosima i osjećanjima između brata i sestre uporedivi su odnosi i osjećanja koja se razvijaju između snahe i đevera. Od momenta đevojačke vjeridbe i prelaska u novi dom razvijalo se obostrano povjerenje i pažnja, pa se dešavalo da jedno vrijeme nakon vjenčanja svekrva ili đever, snahin *vječni brat*, spavaju s njom. Toplina njihovih iskrenih odnosa ispoljava se, između ostalog, i u međusobnom obraćanju, đever je snahi *zlaćeni prsten*, a ona njemu *rumena ružica*. U jednoj pjesmi muž ubija svoju ženu zbog neopopravdane sumnje, izazvane majčinom klevetom, da ona živi s đeverom. A đever, uvrijeđenog ponosa zbog takve strašne bratove optužbe s kojom mu je negirao moralna patrijarhalna osjećanja, ubija njega:

Tader ih je ukopao
 Divno oboje:
 Na nju sadi divnu ružu —
 Ružu rumenu;
 A na njega crnu draču
 Draču trnovu.⁵⁰

⁴⁹ U pjesmi „Sestra proba braću”, *Luča*, sv. XI–XII, Cetinje, 1898.

⁵⁰ U pjesmi „Pogibija s ljubomore”, *Nova Zeta*, br. 1, Cetinje, 1890. Iako ova pjesma pripada lirskom opusu muslimana ili Bošnjaka u Crnoj Gori, što se potvrđuje kroz imena: muža *Mustar-bega*, đevera *Alil-bega* i mlade nevjeste *Ati-kade*, sadržaj joj je primjenjiv i na Crnogorce i njihova patrijarhalna moralna načela.

Da bismo neke porodične pjesme razumjeli, duhovite ali i sarkastične, potrebno je podsjećanje na običaje u prošlosti koji su se odnosili na sklapanje braka. Roditelji su u najvećem broju slučajeva odlučivali o izboru bračnih partnera svojoj deci jer se vodilo računa s kakvim će se ljudima prijateljiti. Iz tih razloga dešavalo se da roditelji i prije nego se деца rode ugovaraju brakove, pa ako se rode деца istoga pola, onda se sestime ili bratime. Razlika u godinama uglavnom nije predstavljala prepreku za sklapanje ugovorenih brakova, što se kasnije moralo odražavati na emotivni život muža i žene. Zanimljiva je vjeridba djevojke koja je po godinama bila starija od mladoženje, o čemu je Vuk Karadžić zapisao: „U Crnoj Gori često prose djevojku dok je još dijete, i ako se roditelji saglase, mogu je odmah odvesti od kuće. Neki tako i čine, a drugi je ostave da u roditeljskoj kući odraste... Nekad se dešava da za muškarca od tri godine isprose djevojku od deset godina, i kad ih poslije nekoliko godina svedu, nevjesta je odavno zrela za udaju a mladoženja još dijete.”⁵¹ Otuda i jedan manji broj pjesma u kojima se žena, s prigušenom patnjom i nezadovoljstvom, brine i odnosi prema mužu kao majka prema detetu:

Uzeh muža kolik'spuža
 Imah jedan lakat sukna,
 Pa mu skrojih gunjinicu,
 I od toga još preteče,
 Te mu skrojih jedne gaće,
 Ostade mi još i malo,
 Te mu skrojih dokoljene,
 Pa ga spremih za kozama,

— — — — —
 Ja ga uzeh u pregaču,
 Donesoh ga do u kuću,
 Te ga metnuh pokraj ognja,
 Skoči žiška, opeče ga,
 Kuku njemu, zabolje ga,

— — — — —
 „Suzo moja, zla sudbino,
 Za što mi te Gospod dade?
 Za sve više moje jade.”⁵²

⁵¹ Vuk St. Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, Srpska književna zadruga, Kolo XXIV, br. 161, Beograd, 1922, str. 83.

⁵² U pjesmi „Zli narok”, *Nova Zeta*, br. 2, Cetinje, 1890.

Iako rijedak, taj surovi nekadašnji običaj, ili bolje reći dešavanje, jednako se odnosi na crnogorske muslimane i pravoslavce, što se, između ostalog, potvrđuje kroz dvije varijante jedne iste pjesme, u kojima se dijete-mladoženja u jednoj zove Memo, a u drugoj Jovo. Realistično je ilustrovan u pjesmi zapisanoj u *Zeti*:

Bistra vodo, puna li si hlada,
 Još punije Memu srce jada:
 Majka Mema oženila luda
 I luda ga u đerdeku spravila.
 Memo plače traži staru majku,
 A tješi ga pod duakom draga:
 Ah ne plači, jadi moji dragi!
 Ja sam tebi nešto donijela:
 U njedrima dunju i jabuku;
 Dunju grizi, jabuku miriši.
 Bog ubio svaku staru majku,
 Koja jako za nejako daje!⁵³

S obzirom na to da su ljubavna osjećanja svima svojstvena, konfesionalna i etnička pripadnost nije mogla bitnije uticati na raznovrsnost i suštinu sadržaja ljubavne lirike u Crnoj Gori i širem prostoru. Osim leksičkih specifičnosti, određena razlika uočava se samo u snazi poetskog izraza i smjelosti da se ta osjećanja što vjernije dočaraju i ispolje. Pored ostalog, to je poslužilo P. Rovinskom da izvede i neke zaključke o karakternim osobinama i razlikama između Crnogoraca i Muslimana, odnosno Bošnjaka u Crnoj Gori. Tako, na primjer, zbog čulnog poimanja ljubavi, naročito izraženog u muslimanskim — bošnjačkim sevdalinkama iz Vasojevića i Podgorice, on uočava *raspuštenost ženskog karaktera*. U vezi s navedenim: „Nije poznato koliko je Rovinski poznavao bosanske sevdalinke, strasne ljubavne pjesme u kojima je dosegnut vrhunac lirskog izraza u cjelokupnoj južno-slovenskoj lirici. Zato se za pjesme koje navodi Rovinski ne može reći da je *dosta uočljiva raspuštenost ženskog karaktera*, već se prije svega radi o uobičajenim patrijalhalnim i vjerskim osobenostima i dopuštenim oblicima ljubavi (ašikovanja), koje, normalno, crnogorski plemenski moral nije dozvoljavao. To poetizovano doživljavanje ljubavi (ašikovanje, pa i strast) ne prelazi granicu moralnosti.”⁵⁴ Kako god ih tumači-

⁵³ Pjesma bez naslova, *Književni list*, sv. VI, Cetinje, 1901.

⁵⁴ Husein Bašić, Bošnjačke lirske pjesme u djelu „Černogoria” Pavla Apolonovića Rovinskog, *Almanah*, časopis za proučavanje, prezentaciju i zaštitu

li i doživljavali, emotivni sadržaji i prijatno melodično ispjevavanje koje ih karakteriše razlog su njihove popularnosti i među pravoslavnim crnogorskim stanovništvom, jednako u prošlosti kao i sada. Uz to, za mnoge pjesme konfesija nije predstavljala prepreku izvođenju na cijelom crnogorskom prostoru, u originalu ili samo s izvjesnim jezičkim nedosljednostima i s izmijenjenim imenima: *U kolo Hajka đevojka* ili *U kolo Janja đevojka / Gleda je Mujo sa grada* ili *Iz kola zbori Nikola*.

Isto tako, slobodnije izražavanje volje i emotivnih osjećanja u crnogorskom lirskom stvaralaštvu Rovinski objašnjava djelimičnim uticajem muslimanskog stanovništva kod kojeg moralne norme nijesu osuđivale strastveno i požudno gledanje na ženu. U vezi s tim primjećuje da je Crnogorac „uglavnom skroman, čak i stidljiv pred ženom, što ne isključuje strasnu ljubav, duboku i samopožrtvovanu. Ta karakteristika može da posluži kao pokazatelj nastanka pjesme, ako tih osobina nema, onda pjesma nije čisto crnogorska.”⁵⁵ Ovakvi njegovi zaključci mogu biti zbunjujući, naročito kada imamo u vidu tradicionalnu crnogorsku odvažnost i odlučnost u raznim životnim situacijama, pa i kada su pitanju odnos i ponašanje prema ženi. Koliko je Rovinski bio objektivn u svom prosuđivanju donekle se može zaključiti iz stihova:

Jedno polje a dva puta.
 Šeta momak i đevojka,
 Stidi momak no đevojka,
 Ispod stida momče reče:
 „Bih ti nešto govorio,
 Govorio, ma ne smijem,
 Ama ću ti govoriti:
 O svilenu pasu mome,
 I bijelu grlu tvome!
 Daj đevojko jedno oko!”
 „Ajd, otole, mlado momče,
 Šta će tebi jedno oko,
 Kad ti mogu oba biti,
 Oba oka i đevojka.”⁵⁶

kulturno-istorijske baštine Bošnjaka-Muslimana u Crnoj Gori, 39–40, Podgorica, 2008, str. 145–6.

⁵⁵ P. Rovinski, *isto*, str. 449.

⁵⁶ *Luča*, sv. VI, Cetinje, 1900.

Ljubavne pjesme ističu snažne emocije iskazane kroz srećne susrete zaljubljenih, ali i kroz njihove patnje, maštanja, čežnje, nadanja, strepnje, iščekivanja, kajanja, kletve, blagoslove itd. Zaljubljena djevojka s nadom majci govori:

Kuni majko i ja ću ga kleti:
 Crn mu obraz, ko na gori sunce!
 B'jele mu se iljadile ovce!
 U polju mu rodila šenica!
 Ja mu majko bila vjerenica!⁵⁷

Momak je spreman na velike žrtve samo da vidi djevojku koja mu se dopada, a i djevojka će sve prebroditi, kako kaže *i ticom ću se prometnuti*, da bi ostala s njim.⁵⁸ Često se na metaforičan način ističe ljepota pa je djevojka *rumena ružica*, ima obrve *garovilje*, oči su joj *bistra voda* i lice *gorsko sunce*, a momak je *zor delija*, viši *od bojnoga koplja*, *rumeniji od rumene ruže* i ljepši *od lijepo djevojke*. Glorifikaciji njihovog lijepog izgleda značajno doprinose nošnja i nakit, što kod savremenog čitaoca na određeni način stvara predstavu o nekadašnjem načinu kićenja i odijevanja:

Na Milošu zelena dolama,
 Vrh dolame toke pozlaćene,
 Na Milicu od zlaza košulja,
 Na košulju đerdan od dukata.⁵⁹

Tradicionalna moralna načela i patrijarhalno porodično ustrojstvo ponekad su bili razlog tragičnog ishoda emocijnih osjećanja i želja zaljubljenih. U takvim situacijama dolazila je do izražaja narodna saosjećajnost s nesrećnim događajem i sklonost da se on još više naglasi isticanjem veličine njihove ljubavi. U narodnoj mašti, podgrijanoj praznovjerjem, takva je ljubav jača od smrti, i kada je zabranjena u ovozemaljskom životu nastavlja da živi kroz samoniklo bilje na grobovima zaljubljenih. Ono je podsticalo narod da svoja osjećanja pretoči u priču ili pjesmu, koje su podsjećale i čuvale od zaborava tragiku zabranjene ljubavi. U jednoj pjesmi, da bi spriječili udaju zaljubljene sestre za mladog Rajiča, po nagovoru majke braća ga ubijaju. Kad je to čula zaljubljena Jana:

⁵⁷ *Luča*, sv. VI, Cetinje, 1900.

⁵⁸ U pjesmi „Djevojičina kletva”, *Nova Zeta*, br. 1, Cetinje, 1890.

⁵⁹ U pjesmi „Igra oro na Zagorje”, *Prosvjeta*, sv. XII, Cetinje, 1893.

Pa od jada za njim crče; —
 'Kopaše ji na sporede,
 Iz Rajiča bor izniče,
 A iz Jane rumen ruže;
 Ko gođ putem prolazio,
 Jani majku kunijaše...
 Što ji žive ne sastavi,
 No ji mrtve sastavila.⁶⁰

Osim ljubavi između momka i djevojke ili vjerenika i vjerenice, čežnjiva i nježna osjećanja između muža i žene pjesnički su nadahnjivala i pretakala se kroz brojne stihove, kao na primjer:

Draga moja s kim ti noću spavaš,
 S kim ti spavaš, s kim se razgovaraš,
 Ko te ljubi, il u zoru budi?
 O moj dragi, i te jade pitaš:
 Sama spavam, sama razgovaram,
 Tuga ljubi, a nevolja budi.⁶¹

U jednoj pjesmi muž kaže ženi da se skloni s pendžera s kojeg ga gleda dok se on sprema na put i potkiva konja jer će ga ukovat gledajući na nju, a ona mu odgovara:

Ja to i hoću da ga ukuješ,
 Da ga ukuješ, da ne putuješ,
 Jerbo ne mogu sama spavati,
 Ni b'jele danke izgledivati,
 Ni tavnne noći iščekivati.⁶²

Tek dovedenu nevjestu mladoženja tješi što je ostavlja svojim i njenim roditelima jer mora *na vojsku*, a ona mu kroz plač odgovara da nema utjehe s njima jer:

Kad mi nije beg Jovan-beg u dvore
 Čini mi se zendžir alka o grlu"....

⁶⁰ U pjesmi „Prokleta majka” (Iz Crmnice), *isto*, br. 4, 1890.

⁶¹ Pjesma bez naslova, *isto*, br. 12, 1889.

⁶² *Isto*, br. 9.

„Kad ja pođem u ložnicu da spavam
Čini mi se ta ložnica tavnica.⁶³“

Lirske pjesme, kao i ostale narodne umotvorine, izraz su tradicionalnog narodnog duha i stvaralaštva. Njihovi bogati i raznovrsni sadržaji istrajavaju i u savremenim uslovima imaju višestruku vrijednost: književnu, etnološku, sociopsihološku, lingvističku, etnomuzikološku itd., koje su značajan ilustrator etničkog bića i kulture. Uz to, mnoge od pjesama, naročito one koje karakterišu elegični ljubavni sadržaji i prepoznatljivo melodično ispjevavanje, u izvornoj ili obrađenoj formi, još uvijek su popularne i doprinose ljepoti i bogatstvu kulturnog identiteta Crne Gore.

Tužbalice

Iako tužbalice pripadaju lirskom usmenom književnom opusu, komentarišemo ih u posebnom poglavlju zbog izuzetno velikog značaja koji su imale kroz crnogorsku istoriju i kulturu.

Tužbalice se svrstavaju u jedan od najstarijih oblika običajne pjesme u kojima su žene — tužilice na lirski i elegičan način izražavale snažan bol i žalost za umrlim. Za razliku od ostalih pjesama čiji su se sadržaji prostorno i vremenski prenosili, širili i kroz brojne varijante ispoljavali, sadržaji tužbalica su jedinstveni i neponovljivi jer se u njima ispoljava osobena žalost i izliva tuga izazvana smrću i konačnim rastankom od dragih osoba, ali u različitim slučajevima, od članova porodice, rođaka, kumova, prijatelja, uglednih bratstvenika itd.

Tradicija tuženja ili naricanja za pokojnikom, kao sastavni i obavezan dio crnogorskih pogrebnih rituala, seže mnogo dalje od prvog pisanog traga koji se nalazi u Dukljaninovom *Kraljevstvu Slavena*, odnosno *Ljetopisu popa Dukljanina* iz sredine XII vijeka. U vezi s tim: „kad je sahranjivan Svetopelek, *veoma dobar kralj*, zakonodavac, u crkvi sv. Marije u Dukljanskom gradu, uz veliku sprovod, — narod *naricaše ga plačući*“.⁶⁴ S obzirom na to da kulturna ispoljavanja prostorno i vremenski nemaju ograničenja, i da su produkti raznih prožimanja, preuzimanja, prilagođavanja, nasljeđivanja itd., crnogorski pogrebni običaji, u čijem sprovođenju istaknutu ulogu imaju žene-tužilice s pjesmama-tužbalicama, mogu se tumačiti kao prirodni nastavak onih iz doba Rima, odnosno rimske provincije Prevalis koja se prostirala na ovom prostoru. U starom

⁶³ *Isto*, br. 12.

⁶⁴ Dr Danilo Radojević, *Vuk Vrčević, Tužbalice*, Titograd, 1986, str. 12.

Rimu žalost za umrlim ispoljavala se kroz žensku tužnjavu i nagrđivanje lica, a na žalbi uglednika uzimane su najmljene tužilice, što je nerijetko bio običaj i u Crnoj Gori. Osim tužbalica, i grebanje lica u žalosti dovodi u vezu crnogorske pogrebne običaje sa onim iz doba Rima. Rimskim zakonom *Dvanaest tabljica, u odjeljku kojim su regulisani religijski obredi, bio je zabranjen običaj naricanja i nagrđivanja lica*⁶⁵. Za razliku od rimskog zakona, Zakonik knjaza Danila, iz 1855. godine zabranjuje da ožalošćeni ljudi i žene šišaju kosu i da se po obrazu grebu, što je u Crnoj Gori bilo uobičajeno, ali ne zabranjuje tužbalice. Naime, u članu osamdeset devet ovog zakona piše: „Dosadašnji običaji da ljudi i žene za mrtvijema šišaju perčine, po obrazu grebu, te nagrđeni duže vremena ostaju, po danas se zabranjuje svakome Crnogorcu i Brđaninu i koji bi preko ove zabrane činio, biće oglobljen prvi put sa dva cekina. Ovo se razumije kako za muške tako i za ženske, koji bi se po danas grebsti i perčine šišati usudio.”⁶⁶

U crnogorskoj viševjekovnoj burnoj istoriji, u kojoj se svakodnevno ginulo u borbi za slobodu i opstanak, žalost nije prestajala. Zato su se tužbalice mogle svakodnevno čuti i bile su uobičajeni izraz i način ispoljavanja tuge, i ne samo u vrijeme žalosti i tokom sprovođenja pogrebnih radnji, nego i običnim danima i u raznim situacijama. N. Šaulić je zapisao: „U etn. Hercegovini i C. Gori i primorju na saborima i skupovima tužilice se okupljaju u skupove; gledao sam po nekoliko takvih kola jednog sabornog dana, — njih potrese veselje još više, one su ponosne, idu tamo naročito i u žalosti i nalaze radost u ovoj pjesmi, koju pjesma života i smrti rađa i koja se mora čuti i izgovoriti. Pjesmu ovu otkida srcu privlačna tajanstvenost besmrtnog trajanja i ljubav koja kroz bol i suzu vezuje sa zagrobnim životom. Ova tajna sila prekida kolo mladih, koji se često na glas tužilice okupe oko nje ostavljajući kolo. Tužbalice su u stihovima i to je jedini njihov oblik i način izražaja u Hercegovini i Crnoj Gori.”⁶⁷

Tragiku rastanka tužilice blaže kroz razgovor i obraćanje umrlome. One mu iznose vrline, veličaju žrtvu ako je stradao na ratištu, prekorijevaju ga što svojim odlaskom unesrećuje bližnje, traže savjete kojim će se tješiti, po njemu šalju poruke i pozdravljaju ranije preminule itd. Ovakvo utješno i svjesno zavaravanje, odnosno stvaranju iluzije da smrt nije konačan nestanak i da će pokojnik nastaviti da živi u nekom drugom svijetu, nosi u sebi tragove prastarih vjerovanja u sjedinjavanju ožalošćenih s duhom umrloga.

⁶⁵ *Isto*, str. 11.

⁶⁶ Dr Jovan Bojović, *Zakonik knjaza Danila*, prvo fototipsko izdanje originalnog rukopisa, Titograd, 1982.

⁶⁷ Novica Šaulić, *Srpske narodne tužbalice*, Beograd, 1928, str. XXIV–XXV.

Iako se u svim tužbalicama ispoljava bol zbog gubitka dragih osoba, i još ga više izaziva kod prisutnih koji ih slušaju, najpotresnije su bile sestre za bratom, majke za sinom, snahe za đeverom i ćerke za ocem. Posebno u situaciji kada je kuća ostajala pusta, iskopana, bez muških potomaka, tužilice su potresnim, lirskim i uglavnom slikovitim metaforičnim izrazom ukazivale na njihovu fizičku ljepotu, ljudske vrline i društvene zasluge, što je ujedno doprinosilo i ugledu porodice. Očaj zbog nestanka voljenih bića, kao i veličina gubitka, naročito se sagledava kroz isticanje besmisla životnih dobara i u konačnom pustoši koju odlaskom s ovog svijeta za sobom ostavljaju. Za primjer navodim izvod iz tužbalice *Sestra za bratom istražnikom*:

Kad ja tužna u rod pođoh,
Oh uoči svete Petke,
Kad Brđani slavu slave,
U žalosnu rodsku kuću,
Pa im nazvah dobra večē,

Zla mi večē!

A u kući nikog nema,
Mene lele!

Te ja b'jeloj crkvi pođoh,
Na vječitu bratsku kuću,
Te mu nazvah dobro jutro,

Zlo mi jutro!

Otvori mi kutnja vrata,
Brate sunce!

— — — — —
Sad sam ti se povrnula,
Brate rode!

E sam ti se ponadala,
Prazna nado!

Da ću tebe u rod naći,
Diko rode!

Da proslavim slavu s tobom,
Oči moje!

Kano što sam naučila,
Mene lele!

Sinoć sam ti u rod došla,
Prazni rode!

Kuća ti je zatvorena,
Prazni nade!

Moj zatvore na sred roda,
 Rode brate!
 A kud će ti dobro tvoje,
 Oči moje!
 I velika širevina,
 Velji jade!
 I cijela imovina,
 Cio rode!
 Će se gođe barjak vio,
 Sunce brate!
 Tuda si mi svud letio,
 Krilat orle!⁶⁸

Tužbalice su „neposredni izraz srca, duše i filozofije narodne, snažnije i neposrednije, jer su preživjene, osjećene i iz žalosti i suze rođene. U času osjećaja najjačeg i stvaraju se, srce govori, a usta izgovaraju, spoj uma i srca stvara pjesmu bola i žalosti u samome času kad se osjeti bol za dragim srčanim i nena-doknadivim gubitkom...”⁶⁹ Pored navedenog, tužbalice su bile prilika da se bol dično i s ponosom blaži, naročito kada su voljeni stradali za opšte dobro, i da se upućuju poruke o moralnom odnosu prema društvu i državi:

Ali proste tvoje rane,
 rano ljuta,
 I birane braće tvoje,
 sokolova,
 kad junački pogiboste,
 moj junače,
 divni spomen nakon sebe
 ostaviste,
 junački se zamjeniste,
 raj vam duši!⁷⁰

Njegoševa sestra Stane, udata Đurašković, iako skrhana bololom zbog nje-gove smrti, ne zaboravlja da protuži:

⁶⁸ *Isto*, str. 136.

⁶⁹ *Isto*, str. XI.

⁷⁰ Dr Danilo Radojević, *isto*, str. 51.

Al' te molim, noge ljubim,
 Gospodare!
 Kada budeš svecu stricu
 Uz koljeno,
 Često okom pogledujte,
 Svetitelji!
 Na sirotnu Crnu Goru,
 Sveta goro!
 Šiljite im bratsku slogu
 I slobodu
 A od boga blagoslove,
 Daj ga bože!⁷¹

Ne uzimajući u obzir pokajanja na kojima su tužbalice bile uobičajene, shodno mukotrpnim i tragičnim životnim situacijama, tužnjava žena se svakodnevno mogla čuti po cijeloj Crnoj Gori *pa samo ženama i pripada zasluga za njihov nastanak i njihovo viševjekovno trajanje*.⁷² Duboko svjestan uloge i značaja tužilica i tužbalica u duhovnom i moralnom životu Crnogoraca, kralj Nikola je u svom najpoznatijem djelu *Balkanska carica*, posvećenom Crnogorkama, ispjevao:

Srcu vašem spas je preči
 opstanak nam domovine,
 a pošto se bitke svrše
 ožalite ko pogine.
 Prelijepom zapijevkom
 rijeđate njina djela,
 a nas žive napajate
 na pregnuća druga smjela.

Da su tužbalice u prošlosti bile obavezan dio pogrebnih rituala svjedoči to što su se morale čuti i onda kada se o pokojniku nije moglo ništa lijepo reći. U takvim situacijama tužilica se nije ustručavala da bude objektivna i da odvažno, sa prijekorom *što ti ne pade na'm na ovaj dan*, iznosi njegove loše osobine. Iako su kasnije ovakve tužbalice sa smijehom prepričavane, shodno tradicionalnim

⁷¹ Dr Radmila Pešić, Tužbalica sestre nad Njegoševim odrom, *Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju*, knj. III, Cetinje, 1963, str. 350.

⁷² Dr Danilo Radojević, *isto*, str. 13.

etičkim normama, one su ujedno opominjale i upozoravale na veličinu i značaj hrabrog, časnog i moralnog življenja, kako bi se na pokojnikovoj potonjoj uri među živima *imalo što reći*, tj. mogle istaći njegove pozitivne ljudske vrline. Jedna takva tužbalica objavljena je u priči *Ožalila ga*⁷³, u kojoj snaha, na insistiranje prisutnih, nevoljno pristaje da tuži đevera, uz obrazloženje: „Ja umijem tužeti onako kako je, a boli me na srce, pa neću strah mē moći za mnogo!” Nakon što se namjestila pored glave umrloga, zatužjela je:

Da nijesi ni nastava, ni pô jada;
 Kad ne moga čojak biti,
 Grdni čöče!
 No nastade za kalijež,
 Moj ukline!
 A umrije u pepeljak,
 Crne štete!
 Ne od puške ni od noža,
 Grdna puško!
 Dokle bješe, dobro bješe,
 Tako nikad!
 A kad minu sunce sinu,
 Bogu fala!
 Od poljane do poljane
 Nevaljali duguljane,
 O, đevera!
 Ti u kuću ne radiša,
 A u boju ne fajdiša triš pogâniiii!

Tužbalice su sada posebno interesantne, pored ostalog, sa stanovišta izučavanja tradicionalno „obespravljelog” položaja žena u Crnoj Gori, tim prije što je u ovom modernom dobu to pitanje i te kako aktuelno. Upravo se kroz

⁷³ Priča je objavljena u *Luči*, sv. IX, 1900, str. 220. Inače, u starim periodičnim izdanjima tužbalice kao zasebne narodne umotvorine nijesu objavljivane, osim u kontekstu nekih narodnih priča. Imajući u vidu njihov značaj, to je vjerovatno iz razloga što je sakupljačima narodnih umotvorina, saradnicima časopisa, bilo skoro neizvodljivo da ih zapisuju tokom trajanja pogrebnih običaja, a naknadnim zapisivanjem, po sjećanju, neminovno bi došlo do određenih izmjena koje bi umanjile njihovu tačnost i autentičnost. Objavljen je izvjestan broj tužbalica, kao autorizovanih književnih tvorevina, nastalih povodom smrti poznatih osoba i ispjevanih u narodnom duhu.

tužbalice na najbolji način to opovrgava. Nepobitna istina da su žene u tako značajnom trenutku, pri pokajanju, imale slobodu da sude o životnim zaslugama pojedinaca i o važnim događajima govori o njihovom društvenom položaju.⁷⁴ U vezi s tim, pišući o osobinama Crnogoraca i njihovom porodičnom i društvenom ustrojstvu i navikama, poznati njemački naučnik Gerhard Gezeman ističe: „Bilo kako bilo, strogo razlučivanje između muških i ženskih poslova spada u herojski stil života. Majka, kćerka, sestra, žena jednog junaka osjećale bi se osramoćene zbog čovjeka koji se ogriješi o herojsku pristojnost i prezirale bi ga.”⁷⁵ To potvrđuje i kroz navođenje jednog broja pjesama i priča nastalih na osnovu istinitog dešavanja i zaključuje: „Mogao bi se navesti cio niz primjera na osnovu kojih bi se po stvarnom položaju žene prije stupanja u brak, u toku i poslije braka pokazalo da je crnogorsko potcjenjivanje žene samo jedna fasada, a da se iza nje uistinu krije veliko, mada neisticano i nenaglašavano veliko poštovanje te žene — da je, dakle, to psihološka i sociološka realnost.”⁷⁶ Takođe, Jovan Popović Lipovac, crnogorski pjesnik, krajem XIX vijeka zapisuje da je Crnogorka uživala „punu slobodu kod kuće i na svakom mjestu”.⁷⁷

Kao izražajni izliv velike tuge zbog nenadoknadivog gubitka i konačnog rastanka od drage osobe, tužbalice se i sada mogu čuti, mada neuporedivo rjeđe nego u prošlosti i s mnogo manje sadržaja i teatralnosti.

Narodne priče

U crnogorskom proznom narodnom stvaralaštvu priče predstavljaju izuzetno svjedočanstvo o raskošnom narodnom duhu, sposobnom da nebrojene motive, ovozemaljske i natprirodne aktere i pojave, razne moguće i nemoguće situacije, sadržajno uobličiti i jezički izrazi u formi manje ili više lijepoj za čitanje ili slušanje. Nastanak priča, na opštem nivou, seže do prošlosti kada nije bilo pisma. Usmeno su prenošene s pokoljenja na pokoljenje, a pojavom pisma počelo je i njihovo zapisivanje. Migracijama naroda, ili pojedinačnim komunikacijama, prostorno su širene, tako da su se mogle čitati, pričati, slušati i prepričavati kod brojnih naroda različitih kultura. Iz tih razloga mnoge

⁷⁴ Branko Banjević, *Polje jadikovo*, antologija crnogorskih tužbalica, Titograd, 1971, str. 10.

⁷⁵ Gerhard Gezeman, *Crnogorski čovjek*, prilog književnoj istoriji i karakterologiji patrijarhalnosti, preveo s njemačkog Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2003, str. 164.

⁷⁶ *Isto*, str. 178.

⁷⁷ Dr Danilo Radojević, *isto*, str. 15.

od njih su s motivima, akterima, pojavama i scenama koje kao narativne sadržaje baštine mnogi narodi. To je naročito karakteristično za priče u kojima dominira natprirodno i fantastično (vile, vještice, đavoli, čarobnjaci, aždaje, zmajevi, životinje s ljudskim osobinama itd.), ili u kombinaciji ovoga sa prirodnim i ovozemaljskim. U njima nema tragičnog završetka, iako akteri prolaze kroz razne tragične situacije i teška životna iskušenja. Koliko god sadržaji ovakvih priča bili zbunjujući i nerealni, oni maštovito i nenametljivo upućuju na moralna životna pravila kojima se osuđuju i kažnjavaju poroci (laž, obmana, mržnja, lukavstvo, dvoličnost, kukavičluk, neodlučnost, sebičluk, podmitljivost, tvrdičluk, lijenost itd.), a njeguju i afirmišu vrline (istina, ljubav, iskrenost, hrabrost, odvažnost, požrtvovanost, nesebičnost, odanost, marljivost i dr.). U konačnom, iz njih isijavaju pouke, poruke, savjeti, ubjeđenja i zaključci kao istine i opšteprihvaćeni životni stavovi, iskristalisani narodnim iskustvom. Shodno tome, veliki broj priča naslovljen je ili se završava narodnim izrekama i poslovicama.

Iako se radnja priča s fantastičnim i nerealnim sadržajem mogla desiti, uslovno rečeno, bilo će i bilo kada, nerijetko su ustaljeni fantastični motivi iz opšteg narativnog fonda u određenoj zajednici i sredini prerađivani i prilagođavani prirodnim specifičnostima i duhovnim i materijalnim karakteristikama te sredine i zajednice pa se, shodno tome, ovakve priče baštine kao značajna karakteristika i vrijednosti nacionalnog ili regionalnog duhovnog ispoljavanja.

Za razliku od priča u kojima dominiraju natprirodna bića i pojave, ili to zajedno s ovozemaljskim i stvarnim, postoji veliki broj narodnih priča, izmišljenih ili istinitih, uglavnom lociranih u vremenu i prostoru, u kojima dominira realnost sa stvarnim bićima, pojavama i događajima. U tom smislu, za nas su posebno značajne i interesantne priče koje su pričane i zapisivane na prostoru Crne Gore. U njima su ispričani razni događaji, navike, vjerovanja, običaji, uopšte životne situacije, uobičajene, svakodnevne, povremene, iznemenadne, srećne ili nesrećne, tako da daju dovoljno podataka za doživljaj i ulustraciju nekadašnjeg života, uopšte nekadašnje narodne kulture, sa svim segmentima materijalnih vrijednosti i duhovnih izražaja. Nažalost, doskorašnje nepostojanje dvije grafeme značajno devalvira autentičnu zvučnost i melodičnost pojedinih riječi i rečenica, što se neminovno odražava na potpun osjećaj ispričanog.

U prikazu i komentaru narodnog stvaralaštva u crnogorskim časopisima dr Niko S. Martinović ukazuje: „Iako ne sasvim jasno narodne priče odražavaju i društvene odnose u Crnoj Gori i razlikuju se po slobodarskoj otpornosti

naroda one koje su nastale u krajevima gdje su vođene borbe protiv Turaka od onih gdje su Turci imali punu vlast.”⁷⁸

Nezavisno od toga u kojem su kraju Crne Gore narodne priče zapisivane, brojni motivi, scene, narativni zapleti i raspleti kod velikog broja se ponavljaju. Kao primjer navodimo samo dvije priče *Mrtvi izbavi živoga* i *Grobnik i čovjek*, koje potpisuju Miraš Đukić Vasojević i Simo R. Mijović, učitelj iz Šekulara.⁷⁹ Kao kod mnogih drugih priča, naročito onih sa fantastičnim bićima i izmišljenim događajima, poenta i ovih priča je da dobro djelo mora biti nagrađeno. U ovom slučaju to je human i moralan čin glavnih aktera koji su uspjeli da spriječe skrnavljenje grobova i vječni mir neznanih pokojnika. To ukazuje na široko rasprostranjeno poštovanje i njegovanje kulta mrtvih, što je karakteristično i u Crnoj Gori.

Vuk Karadžić je narodne priče dijelio na muške i ženske, i u vezi s tim zapisao: „Naše narodne priče ili pripovijetke gotovo se mogu razdijeliti na muške i na ženske, kao i pjesme. Ženske su pripovijetke one u kojima se pripovijedaju kojekakva čudesa što ne može biti (i po svoj prilici samo će za njih biti riječ gatka...; a muške su one u kojima nema čudesa, nego ono što se pripovijeda rekao bi čovjek da je zaista moglo biti. Mnoge su muške pripovijetke smiješne i šaljive. Muške pripovijetke opet bi se mogle razdijeliti na dugačke i na kratke ... Kao što ima pjesama za koje se upravo ne može kazati ili su ženske ili su junačke, tako ima i pripovijedaka koje su između ženskih i muških.”⁸⁰

Iako je ovakva podjela objektivno okvalifikovana kao *anahrona i nepraktična*⁸¹, može se koristiti u svrhu komentara brojčanog odnosa realističnih i fantastičnih priča. Sudeći prema Vukovoj podjeli i onome što je zapisano, mnogo manje je bilo ženskih priča, tj. onih u kojima dominiraju fantastična i natprirodna bića i pojave koji su, po narodnom vjerovanju, na razne načine određivali čovjekovu sudbinu i uticali na ovozemaljski život. Akteri ovakvih priča su divovi, svemoćni čovječuljci, životinje koje govore, aždaje, zmajevi, a najčešće vampiri, đavoli, vile i vještice.

U jednom broju ovih priča, uz fantastično, ovozemaljsko se uglavnom odnosi na privilegovane, društveno istaknute ličnosti (careve, kraljeve, careviće, princeze) ili u njihovom djelovanju s običnim smrtnicima, dok u drugima nema privilegovanih i ovozemaljsko se odnosi na životna stanja najčešće ugroženog

⁷⁸ Dr Niko S. Martinović, *isto*, str. 211.

⁷⁹ *Prosvjeta*, list za crkvu, školu i pouku, sv. IX, god. 1894.

⁸⁰ *Srpske narodne pripovijetke*, skupio i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić, U Beču u štampariji Jermenskog manastira, 1853, str. 6.

⁸¹ Novak Kilibarda, *isto*, str. 197.

čovjeka. U ovim drugim prepoznajemo onovremeno crnogorsko poimanje života, uveliko artikulirano raznim praznovjerjima, posebno vjerovanjem u đavole, vampire, vještice i vile, zbog čega su ove priče s razlogom valorizovane kao crnogorske bajke.

Jedna od takvih, sa podužim maštovito razrađenim sadržajem, jeste priča *Čovjek i nehotice može dobro činjeti*, zapisana u Zagaraču. U njoj poštenu siromah, u potrazi za boljim životom, srijeće duhovnika s natprirodnim moćima pod čijim uticajem prolazi kroz teška životna iskušenja, nesvjesno čineći mnoga dobra djela. Zbog toga na kraju za nagradu biva posvećen. To je bilo moguće, kako mu je objasnio duhovnik, jer je bio vjernik i molitvama Bogorodici spasio se da ga đavo ne preuzme. Zapisivač priče na kraju daje komentar: *Iz ove se priče vidi: kako narod prestavlja i zamišlja đavola: jarac s velikim rogovima i s tikvicama o dlakama u kojima je đavolja voda, s kojom zaliju onoga, koga prevlaste, ali ko je pravedan — njega ne mogu premamiti.*⁸²

Posebno je vjerovanje u postojanje vila i vještica davalo dovoljno materijala za nastanak priča. Jer, kako je zapisano, u onovremenoj Cnoj Gori bila je „rijetka ženska glava, koja tvrdo ne vjeruje: da ima vještica, i koja ih se ne bi bojala. Vele za vještice da su to žene, koje se mogu pretvarati u što hoće, i koje mogu čovjeku da učine svaka zla. One se promeću najviše u ticu, kokot il' leptira, ili ti ušto hoće. Ponajviše su to stare babe, ali ima i mladijih vještica. A vile — to su stvorenja najljepša, kakva čovjek može sebi samo predstaviti, to su ženskinje kao najljepše nevjestice: bijela lica, tanka povisoka stasa sa lijepom kosom i sa krilima, koja su im na njenim haljinama utvrđena, tako da ih mogu skinuti sa sebe; no bez njih nestaje i njihove moći. One ne napadaju na ljude, no se brane i vazda osvete onom ko ih napane. — Mnogo se priča o vilama u Vasojevićima i Kućima, đe ih je bivalo mnogo.”⁸³

Za razliku od „ženskih priča”, „muške priče” su realistične, u njima nema fantastičnog i inspirisane su istinitim događajem ili nečim što se stvarno moglo desiti. S obzirom na to da zapisivači u najvećem broju nijesu naglasili da li je priča nastala na osnovu istinitog događaja, zavisi od čitaoca kako će je doživjeti: kao istinitu ili izmišljenu.

Događaji i motivi realističnih priča su, shodno životnim situacijama, brojni i raznovrsni, a dati likovi su predstavnici različitih socijalnih staleža i zanimanja (bogati, siromašni, seljaci, građani, popovi, kaluđeri, hodže, trgovci, handžije, mehandžije, čobani, planinke itd.) i pripadnici raznih naroda i konfesija

⁸² Risto M. Popović, *Čovjek i nehotice može dobro činjeti* (iz Zagarača), *Prosvjeta*, sv. VI, god. 1893.

⁸³ M. K.: Narodna praznovjerja, *Crnogorac*, br. 10, 11, god. 1871.

(Crnogorci, Turci, Arbanasi, Latini, Jevreji — Čivuti, Bugari, Cigani itd.). Bez razlike koga predstavljaju i kome pripadaju, svi su oni prikazani s brojnim, jednako naglašenim, ljudskim manama i vrlinama. Zato ove priče možemo doživljavati kao objektivna i nepristrasna svjedočanstva o ljudsim karakterima i sklonostima, ali i kao ilustracije nekadašnjih porodičnih i društvenih prilika i narodnog života uopšte. Iz njih saznajemo sve ono što je kroz istoriju činilo život naroda i pojedinca.

Posebno su zanimljive priče u kojima se odslikavaju nekadašnji patrijarhalni porodični i rodbinski odnosi, i naročito one koje svjedoče o tradicionalno uzajamnoj privrženosti i lijepim osjećanjima između brata i sestre. U vezi s tim, navešću samo izvod iz priče *Pametno razmišljanje* u kojoj su nekoj ženi Turci utamničili muža, sina i brata, pa je pošla kod vezira da moli za milost da pusti joj bar jednoga: „Pa baš njen plač, jauk i lelek jako podjejtvova na srce vezirovo, jako ge potrrese te joj reče: e, vlahinjo, oni su zlo činili, pa evo zlo i dočekaše; ali, videći tebe tako žalostivu i plačnu za tvojim i rodom i domom, to ti hoću ukazati milost: pošto u njima gubiš i rod i dom, to ti dopuštajem da biraš jednog, kojeg god hoćeš, koji će biti puštan na slobodu. — Tada vezir zapovijedi, te sva tri izvedu preda nj, pa im reče: zaslužili ste sva tri smrt za zla koja ste učinili Turcima; ali, evo hoću jednog od vas da puštim ovoj vašoj ženi, a ostala dva biće kažnjena smrću; pa se okrene ženi, te reče: a ti, ženo, biraj onog, koji će ti biti potpora u tvom životu. — Žena učuta malo, gledajući sa tužnim i plačljivim očima sva tri, pa najposlije reče veziru: Bog ti poklonio dugi život, kad si meni siroti ukazao takvu milost; žao mi je što moram presuditi dvojici od njih da ginu, ali, kad ne može biti svima darovana sloboda života, onda sam primorana birati jednog, jer bolje je i jedan da ostane u životu, nego nijedan, — pa dalje nastavi: domaćina mogu i opet steći, tako isto i sina, kad bi bila volja božija, ali brata, pošto bih ovog izgubila, nikad; s toga i molim da mojem bratu bude data sloboda života. — Vezir se začudi tom pametnom izboru i razmišljanju, jer je mislio da će izabrati sina, pa joj reče: kad si tako pametno razmislila i izabrala, puštajem ti na slobodi sva tri, samo ako će mi se obreći da neće već činiti zuluma. Oni to jedva dočekaju, zakunu mu se i pokloni im život.”⁸⁴

Među ovim pričama nalazi se i jedan broj onih iz kojih se vidi koliko je čovjek mogao biti žrtva i gubitnik zbog praznovjernih ubjeđenja u postojanje đavola i drugih natprirodnih bića, kao i usljed zabluda i vjerovanja da među običnim smrtnicima ima osoba koje svojim čudesnim i neobjašnjivim sposobnostima

⁸⁴ Priču je zapisao učitelj Andrija Jovičević i objavio u *Luči*, sv. XI–XII, Cetinje, 1898, str. 493.

moгу pomoći ili odmoći ljudima. Takve su, na primjer, *Ćoso (bez brka) i vračarica gabeljka* i *Orač i lupež*. U prvoj priči, s opisom većeg broja praznovjernih radnji, naivnom Ćosu Ciganke ponesu cijeli mrs nakon što su ga ubijedile da svojim vradžbina mogu učiniti da mu porastu brci. U drugoj priči, zapisanoj u Zagaraču krajem XIX vijeka, skriveni lupeži uspijevaju da upornim ponavljanjem istih riječi zbune jednog orača i ukradu mu dva vola kojima je orao njivu. Uplašen time što čuje, orač je pomislio da je došao đavo i nakon što je izveo neke radnje koje su ga, po vjerovanju, mogle zaštititi (*pljune preko lijevo-ga ramena, i reče: „odbi se đavole danas od mene”*), ode da vidi će se to sakrio. Za to vrijeme lupeži mu povedu volove. Doslovno i u cjelini navodim je iz razloga što je i sada jedan poznati i obrazovani Zagaračanin potvrđuje kao istinitu jer su mu bliži preci bili savremenici događaja i poznavali su aktere priče. Čak zna ko su bili *đavoli* — lupeži i kako su se zvali, od kojih je jedan, kako on kaže, bio nosilac Obilića medalje.

ORAČ I LUPEŽ⁸⁵

Neki čovjek orao je neku dolinu, a kod njega niko ne bješe, jer su mu čeljad bila kud koje: neko na pašu, a nekoje ostalo doma da gotovi i posluje, bez čega kuća ne može. On je orao neprestano, grabeći, da što više iz jutra uzore, i nikad ne napuštaše ralo iz ruku.

Međutim privuku se od nekuda dva lupeža, dâko bi gdje što god ukrali, pa, videći orača sama na njivi, odakle su gledali dako orač kuđ izmakne, pa onda da zajme volove; oni su dugo gledali i ćutali onđe, no sve zaludu, — orač neprekidno napreza u radu, zahajkao volove svijem mahom i snagom. Poslije dugog ćutanja, reče jedan onome: „hajde da idemo kuđ otolen! Vidiš nema ništa, pa ništa, orač neće ni kroka da se odmakne”.

„Ne idemo đavolje stope”, reče onaj, nego da čekamo još, dâko ga kako prevarimo”. —

„A kako?” — zapita onaj ćudnovato!

„Lako, hajde ti bliže doline oračeve, pa se sakrij, a ja ću ovđe, ili malo podalje, pa, ako ga ja prevarim da ostavi volove, ti ćeš onda vola ukrasti, i poćerati doma”.

„O, ja bih ia za Boga, kad bih ikako mogao, no me je strah, da se što rđavo ne dogodi”.

„Ne boj se”.

⁸⁵ *Luča*, sv. V–VI, 1898, str. 168/9.

Onda jedan pođe kod doline, pa se sakrije u jedan grm, čekajući onde bolju priliku, a onaj mu drug već je bio gotov da prevari onoga orača. Orač istom još i ne počivajući oraše, pa začuje iz dolje nekakav čudnovati glas gdje neko viče: čudim se! ...

Taj se glas neprestano čujaše, dok se orač sasvim prenerazi od straha. Njemu je zaista pravo čudo, sporednika nemaše, a kuća daleko, gora gusta, a on sâm, može svašto biti. „Da, ono će biti bijes prokleti, pa će nas danas suturati u ove krše”, govoraše on u sebi, a onaj sve jednako viče: „čudim se, čudim se!”

Oraču se već dosado, pa se ukani, govoreći: „ma poginuo danas od onoga đavola, i odiću da vidim što je”, okrene se pa pljune preko lijevog ramena i reče: „odbi se đavole danas od mene”, tako dođe u onaj šiprag, đe se vriska čujaše, zauzimajući sve viši strah. Došavši onamo viđe čovjeka zdrava, začudi se, pa slobodno reče: „Kojega se đavola čudiš vas dragi dan, te mene nagna na čudo danas”.

„Aoh! A ne znaš što se čudim je li? Vaistinu viđeh danas što nikad nijesam gledao, čudim se, a tome se je pravo i čuditi, kako čovjek može orati sa jednim volom, kao ti danas”.

Na to se orač obrati, kad zbilja nema vola jednoga, pa potrča na vrh brda i stane klikovati: „O! more, pogibe mi vô iz rala”, tako neprestano vikaše iz svge glasa bez mozga.

Ljudi se okupiše, pa ga pitaju kako mu clinjavô ispred njega, a on njima kaže, kako je začuo glas i kako je pošao da vidi što je, pa, dok je stigao onamo, utoliko vola nestalo. Ljudi se nasmijaše pa odu govoreći: „Ko je lud, ne traba mu sud”.

No evo ti i višega vraga: onaj šišo pođe da traži onoga vola, a međutim dođe onaj drugi lupež i zajmi onoga vola, te onaj ne samo što ne nađe vola, nego izgubi i onoga drugoga. — Tako su mlozina poginula bez pameti.

Da priče mogu svjedočiti o čovjekovoj prilagodljivosti i spremnosti da, shodno novonastalim društvenim prilikama, vjekovima nasljeđivane navike mijenja, a sa njima i moralna životna načela, vidi se iz priča *Ko zlo čini gore dočeka* i *Dođe brajo i dovede*.⁸⁶ U prvoj jedan čobanin, u dogovoru sa ocem, krao je Turčinu ovnove i bacao u ponor Zete u Nikšićkom polju, a otac dočekivao na izvoru u Pješivcima. Na kraju se desilo da otac, pored ovna, dočeka i sinovljevu glavu. Vjerovatno da je priča nastala u mirnodopskom vremenu, kada je i objavljena, jer krađa se više ne komentariše

⁸⁶ Prva priča je objavljena u *Luči*, sv. X, god. 1900, druga u *Prosvjeti*, sv. I, god. 1893.

kao junaštvo, kako je vjekovima važno u Crnoj Gori, naročito krađa od Turaka, već kao zlo koje se mora kažnjavati. U drugoj priči žena prekori-jeva muža što ne krade, kao što to radi njegov brat, da bi bolje živjeli. Pošto brat u krađi strada, muž ženu upozorava da se samo od poštenog rada može dobro živjeti.

Takođe, priče svjedoče i o pojedinačnom teškom prihvatanju ili nerazumijevanju promjena naslijeđenih navika i običaja koje su bile neminovne u procesu kulturnog napretka i osavremenjivanja životnih prilika i mogućnosti. Na primjer, tradicionalno gostoprimstvo u Crnoj Gori bio je izražen moralni čin u kojem je svaki gost u kući, zvani i nezvani, dočekivan s dobrodošlicom, požrtvovanjem i velikim poštovanjem. Što više, on je bio pod zaštitom te kuće, pa ako bi mu se slučajno desilo da iz nekih razloga strada, domaćin je bio obavezan da ga osveti. S modernizacijom života i usvajanjem savremenijih normi ponašanja gostoprimstvo postepeno slabi i gubi na značaju, naročito od vremena intenziviranja ugostiteljskog poslovanja i u krajevima lakšeg i lagodnijeg putovanja. To se prepoznaje u priči *Divno ga dočekali*, u kojoj se jedan seljak čudi i teško shvata što mora da plati nakon što je prespavao i bio ugošćen u varoškoj krčmi. Na insistiranje krčmarevo da to uradi, on reaguje: „Ama, da ne dam solda crvenoga, no mi se odbi, molit te pošteno, e ću gereljat’ doma, pa ti neću nikad više u nju, ne boj se, ni dâ Bog. U, orjata pogonoga! Pi! A, da si mi doša u onu moju pojatu, kakva je gođ, našli bi smo da večeramo, ma ti ne bih zaista plaće, ni Bog sudio, ni bih ti ja to moga’ reć’ od crnoga obraza, no mi se mani dokle nije sad druga bila!”⁸⁷

Bogatstvo narodnog duha, s izvanrednim smislom za humor i zabavu, dolazi do izražaja u šaljivim pričama, od kojih je najveći broj i napisan na osnovu istinitog događaja. Među njima ima dosta kratkih, sadržajno svedenih na najmanju mjeru, bilo da su u pitanju opisi događaja ili dijalozni na kojima se priča gradi. Osim što su duhovite, ponekad su i sarkastične jer ismijavaju neke ljudske osobine ili upućuju zamjerke i oštre kritike. Kao primjer navodimo priču — anegdotu *Donesoh li ja*, u kojoj žena na vrlo duhovit način kori muža zbog kukavičluka, pa i sam zapisi-vač komentariše: *Eto izgleda, kako naše valjane žene kore svoje slabe muževe i hrabre na junaštvo za obranu domovine.*⁸⁸

⁸⁷ Priča je objavljena u *Luči*, sv. IV, Cetinje, 1900, str. 207.

⁸⁸ Objavljena je u *Prosvjeti*, sv. V, god. 1894.

DONESOH LI JA

Pošto se svrši rat i vrate vojnici na svoje domove, upitat će naš dobri i pokojni Bla... ženu: — „Boga ti Senija, posjekoh li ja glavu na zvijer...?“ — „Tako ti krmnik!“ — ova mu odgovori. „Ada donijeh li nos, jadna nebila!“ — „Donese Šule, tako mi jadâ, te dosta velji, eto ti ga i dan danas među oči!“

Šaljive priče, osim što ističu narodnu sposobnost da u određenim situacijama duhovito reaguje, daju i podatke koji se odnose na neke običaje ili uobičajene navike. Takve su npr.: *Pogodio na čemu stoji*, *Ožalila ga i Za ljubav ručka*.⁸⁹ Iz prve priče se stiče utisak kako su se ljudi u dokolici, tokom dugih zimskih noći, na simpatičan način zabavljali, a druge dvije se odnose na pokajnice i pogrebne radnje, s doslovnim prenošenjem duhovito sročених tužbalica.

Nadmudrivanje u raznim situacijama, što je crnogorska sklonost jednako izražena u prošlosti i sada, često je ispoljavano na simpatičan i duhovit način, pa i onda kada je u pitanju bila samo prevara i lična korist. To se potvrđuje kroz brojne priče, a jedna od njih slijedi.

ŠTO BI GA PITAO⁹⁰

Pošao neki ačkardelo (bedevija) u tuđu goru i posjekao jedno drvo, pa ga digne i odnese kući svojoj. U putu ga sreće onaj čija je šuma bila, pa kad vide ono drvo, upoznade ga da je njegovo, pa će zapitati ačkardela:

- „A je li to ona moja palica?!“
- „Jest Boga mi iz tvoje, ali je sad moja!“
- „A što si mi je posjeka?!“
- „Ja nijesam tebe no mene!“
- „Ama viđu čoce, no što me barem nijesi za nju pita?!“
- „A bili mi je ti da?!“
- „Ne ja Boga mi!“
- „E pa što bih te pita, kojega đavola?!...“

Iako se, shodno savremenim promjenama, prohtjevima i potrebama, moralna načela, način života, stečene navike i interesovanja mijenjaju, značaj ovih priča ne zastarijeva. Uvijek su aktuelne da zabave i informišu o prošlom vremenu i

⁸⁹ Priče su objavljene u *Luči*, sv. XI–XII, god. 1899. i sv. IX, god. 1900.

⁹⁰ Priča je objavljena u *Luči*, sv. IX, god. 1900, str. 541.

etnokulturi, ali prvenstveno kao duhovni iskaz i polazište na kojem se, zajedno s ostalim narodnim književnim tvorevinama, temelji istorija crnogorske književnosti. Uz to, one su čuvari izvornog narodnog govora, arhaizmima bogatog leksičkog fonda, kao i gramatičkih specifičnosti, što je vrlo značajno za analizu i izučavanje crnogorskog jezika.

Izreke i poslovice

Pod *izrekama* se u leksikologiji podrazumijevaju sažete rečenice koje sadrže *kakvu misao ili moralnu poruku*, a *poslovice* se obično definišu kao kratke slikovite izreke, *kao izraz životnog iskustva ili mudrovanja, najčešće s poučnim smislom*.

Vrlo lijepo objašnjenje poslovice nalazimo već 1896. godine u radu Jova Ljepave, profesora Cetinjske gimnazije, Bogoslovsko-učiteljske škole i Đvojačkog instituta, i glavnog i odgovornog urednika *Prosvjete* od 1895. do njenog gašenja 1901. godine, u kojem, između ostalog, kaže: „One su postajale prirodno, slučajno, budući izazvane samijem životom. Narod u tečaju mnogijeh vijekova posmatrao je život, izučavao ga je u svijem njegovijem pojavama, slučajevima, položajima i okolnostima. U njima narod iskazuje svoju vjeru i pogled na svijet, i treba ih posmatrati kao plod zdravog narodnog smisla i vjekovnog iskustva i mudrosti. Po njima se potpuno može suditi o narodu, njegovom umu, karakteru običajima, vjeri, životu. Narod gleda na poslovice kao na pravila, kojih se treba držati u životu; upotrebljava ih da potvrdi svoje misli, da opravda svoje postupke, kao god i da okrivljuje druge. Poslovice su narodna filozofija.”⁹¹

Zbog bogatstva sadržaja, dubine misli, ljepote izraza i savršenosti forme, u obuhvatu naše kulturne baštine one su izuzetno blago s etnografskog, lingvističkog, književnog i sociopsihološkog stanovišta. Njihov značaj i specifičnost ogledaju se prvenstveno u tome što se lijepim, uglavnom metaforičnim i slikovitim izrazom postiže da se u kratkoj formi iskažu mudre narodne misli kao produkt životnog iskustva. Naši ljudi i žene, naročito stariji, bili su skloni da se u društvu, porodici, svakodnevnom životu i posebno u srećnim i nesrećnim životnim situacijama, izražavaju kratkim promišljenim rečenicama, koje su vremenom bile opšteprihvaćene kao narodne izreke i poslovice, a takođe, veoma su bili skloni da se izraze i već poznatim i opšteprihvaćenim.

Ipak, izreke i poslovice, kao i ostale umotvorine, nijesu samo naša duhovna specifičnost jer slične, pa čak i identične, nalazimo i kod drugih naroda,

⁹¹ *Prosvjeta, list za crkvu i školu*, sv. VII, Cetinje, 1896, str. 364.

posebno južnoslovenskih. To je i razumljivo kada se ima u vidu ne samo biološka srodnost koja značajno utiče na to da se razne životne situacije s istim senzibilitetom proživljavaju i ispoljavaju, već i mogućnost razmjene iskustava, naročito u okruženju.

Raznovrsnost njihovog sadržaja neminovno nameće utisak da nema pojedinačne ili društvene situacije, događaja, običaja, navike, pojave, potrebe, nagona, osjećaja i svega onoga što čini život, a da nijesu iskazani u formi izreka i poslovice. Iz njih isijavaju životni stavovi, zaključci, savjeti, pouke, poruke itd., kao istine i neprevaziđeni kodeksi moralnog života, iskristalisani dugovremenim narodnim iskustvom.

Bez obzira na često arhaičan izraz, zbog svega navedenog vrijednost i značaj izreka i poslovice vrijeme ne potiskuje. Shodno potrebi, u izvornom obliku još uvijek se upotrebljavaju, a zbog promjene načina života i životnih sadržaja nastaju i neke nove, izražene najčešće u sarkastičnom aforističkom obliku.

Među više hiljada zapisanih izreka i poslovice navešću samo jedan broj izvornih koje se i sada, u istom metaforičnom izrazu i značenju, mogu čuti:

- Ako zima ustima ne ujede, a ona repom ošine.
- Ako će ko kome u stopu, neće u sreću.
- Bolje je jedna razmišljena nego stotina učinjenih.
- Bez zbora nema dogovora.
- Brza osveta, gotova šteta.
- Bliža je košulja, nego dolama (gunjina).
- Bolja je dobra štednja, nego najbolja radnja.
- Bog je spor, ali dostižan.
- Bog je rani i pozni.
- Bolje išta, nego ništa.
- Bilo života, biće i lijeka.
- Baci dobro u jamu, neće poginuti (isplivat će).
- Bježi kao đavo od krsta.
- Bolji se pita.
- Bez treće nema sreće.
- Bolje je sreće, nego pameti.
- Vuk dlaku mijenja, čud nikad.
- Vo se veže za rogove, a čo'ek za jezik (riječ).
- Veseo gost, namršten domaćin.
- Više vidi onaj sa vr brda, nego onaj sa dno brda.
- Viša dara od mjere.
- Gledaju ga kao bijeloga vuka.
- Gledala žaba kako se konj kuje, pa i ona digla nogu.

- Glad oči nema.
- Dva puta mjeri, a treći kroji.
- Da zna čovjek će će poginuti ne bi ni odio.
- Daj mi Bože što mi žena misli, a ne daj mi što mi majka misli.
- Do podne Ilija, popodne Alija.
- Drži se staroga vina i stara prijatelja.
- Daleko (duboko) si zabrazdio.
- Drži ga ka' malo vode na dlan.
- Došao đavo pod svoje.
- Drži se (nekoga ili nečega) kao pjan plotu.
- Došla je plata na vrata.
- Dođe voda do poda.
- Domaćin kuću gradi.
- Daleko mu kuća bila.
- Dok dijete ne zaplače, majka mu sisu ne daje.
- Druge su mu tice propojale.
- Dolaze mu (došlo mu je) kao ćuku tice.
- Do podne misli zlo samome sebi, a od podne cijelom svijetu.
- Će mačke nije (nema), tu miši sude (kolo vode).
- Će šušti, ima nešto.
- Će ne osta — tu ne bi dosta.
- Će ima dima — ima i vatre.
- Ćavolu je s udice uteka.
- Źenu ćeš poznat u jedu, a čovjeka u piću.
- Źivi ka beg na Hercegovini.
- Źla godina orla pritisnula, da zimuje među kokoškama.
- Źlo činiti, a dobru se nadati — nije moguće.
- Źlo goviedo dovijeka june.
- Zabešio se (zablenuo) kao tele u nova (šarena) vrata.
- Zasviraj pa zađeni.
- Źlo rađanje, gotovo suđenje.
- Za muku smo rođeni.
- Źli goremu konja vodi.
- I ko je letio, opet je na zemlju pao.
- Ispod mire sto đavola vire.
- Imah te — ne poznah te, izgubih te, poznah te.
- Iz ove se kože u drugu ne može.
- I pop u knjigu pobrka.
- Iza (uz) vuka i lisica fuka.

- Jači, kači.
- Ko posrne mudrovat mu nije.
- Koji tuđu kokošku izije, taj neka svoju za nogu veže.
- Ko oće veće izgubi iz vreće.
- Kakva jeđa, takva međa.
- Ko nije sebi prijatelj, a kako će (nije ni) drugome.
- Ko rano rani dvije sreće grabi.
- Kam bi proplaka.
- Ko te pita brije li se vladika.
- Ko zlo čini, dočekaće ga (dobro ne dočeka).
- Ko se od ljudi krije, bolje da ga nije.
- Kud će kruška, no pod krušku.
- Ko pita, ne skita.
- Ko je blizu očiju, on je blizu srca (daleko od oči, daleko od srca).
- Kad je muka, ne gleda se bruka.
- Kome je bog otac, lako mu je biti svetac.
- Koga je zmija klala i gušterice se boji.
- Kad je zima, i u Spič je zima.
- Ko ga ne zna skupo bi ga platio.
- Koliko sela, toliko adeta.
- Krv nije voda.
- Ko ulaže, njemu Bog pomaže.
- Kad spi (spava) leba ne ište.
- Ko te ne bi znao, skupo bi te platio.
- Ko s vragom tikve sadi, o glavi mu se lome (obije).
- Ko sije onaj će i požnjeti.
- Koje oči čine, one i gledaju.
- Ko se topi (davi) za pjenu se hvata.
- Lak(a) je pod kapom. Nema mu (joj) ništa pod kapom.
- Lako je luda prevariti.
- Lako je prijatelja steći, no ga je muka držati.
- Ludi se daru veseli.
- Ljubav za ljubav, a sir za pare.
- Ljepše golub u ruke, nego zec u gori.
- Među dva bana meni gola glava.
- Mjera mu je trbuh.
- Mi o vuku, a vuk na vrata (iza plotine).
- Ne čudim se kako vas bog dade, no kako vas sastavi.
- Nužda zakon mijenja.

- Ne čini dobro da te čudo ne nađe.
- Ne lipši magare dok zelena trava naraste.
- Ne boj se psa koji laje.
- Našla vreća zakrpu.
- Ne laje kuca sela radi, nego sebe radi.
- Nekome majka, a nekome maćeha.
- Nije sve zlato što je žuto (sija).
- Ni luk jeo, ni luk mirisao.
- Na ti ga robe, neću ti ga Bože.
- Ne pristaje sedlo na magarcu.
- Nema sreće ni pod nokat.
- Ni za hvalu, ni za platu.
- Nije kome je rečeno, no kome je suđeno.
- Ne suče pitu ko ima, no ko je naučio.
- Ne vidi dalje od nosa.
- Nezvanu gostu mjesto za vratima.
- Ne bi to ni pas s maslom polokao.
- Ne zna, ni đe (od kud) je šupalj.
- Niko nije svijet nadživio.
- Nije kuća tijesna, đe nijesu čeljad bijesna.
- Ne zna više no magarac u kantar.
- Ne sjeci granu na kojoj stojiš.
- Na mlađima svijet ostaje.
- Ne daj Bože gore.
- Ne daj Bože bez reda.
- Ne može sve jedna majka roditi.
- Na ti ga robe, neću ti ga Bože.
- Ne pita se koliko ni pjan s gaćama.
- Ni more se solju nije osolilo.
- Na pamuk mu dušu vadi.
- Nije ni đavo crn onoliko koliko kažu.
- Obećanje ludom radovanje.
- Obraz mu je kao opanak.
- Okreće se kako vjetar puva.
- Oće jaje da nauči kokošku.
- O'kle majka, o'tle i deca.
- Od slaba mesa, čorba po dolini.
- Od tuđega, tuga bije.
- Obrnuo je đavolskim putem.

- Od mnogo otaca đeca kilava.
- Od sudbine niko ne uteče.
- Od svačijeg je dobra bolje, a od zla gore.
- Od jada, ništa do jada.
- Obrće vodu na svoj mlin.
- Poklonu se oči ne gledaju.
- Poslednja rupa na svirali.
- Pusto raslo, manito ostaralo.
- Pušti muvu pod nos, a ona će u nos.
- Pune oči, prazno srce.
- Pljuni više sebe, kud će no na tebe.
- Potonja se gleda (čuje).
- Po zlu nema kajanja.
- Pruži se prema pokrivaču.
- Pala muva na međeda.
- Poznajem ga kao staru šesticu.
- Prošao bi kroz iglene uši.
- Proklinjaće majčino mlijeko.
- Pamet (um) caruje, snaga klade valja.
- Prošao je sito i rešeto.
- Puštio se kao pas iz veza.
- Pregaocu bog daje mahove.
- Riječ vjetar nosi.
- Rekoh, ne posjekoh.
- Svako čudo za tri dana.
- Skoči, pa onda reci hop.
- Stoji (grči se) kao crijevo na ugalj.
- Svadi se s č'ekom — da te pouči, a s pogani (fukarom) da te obruči.
- Sve za obraz, a obraz ni za što.
- S đavolom došlo, s đavolom pošlo.
- Sve se mijenja, do volje Božije.
- Stoji (izgleda) kao da ni vode ne obiduje.
- S prijateljem jedi i pij, ali sa njim ne trguj.
- Sam pao, sam se ubio.
- Sit gladna ne razumije.
- Svaka sila za vremena, a nevolja redom ide.
- Skuplje je nečije jaje, no nečija kokoška.
- Sila boga ne moli.
- Sjedi kao na oganj.

-
- Stari se konji ne podkivaju.
 - Sve što posiješ, požnjećeš.
 - Snila baba što joj milo.
 - Traži u jajetu dlaku.
 - Tiha voda brijeg roni.
 - To će biti kad vrba rodi grožđe.
 - Teško samcu na vagancu.
 - Tuđa ruka svrab ne češe.
 - Teško je pare izvaditi iz tuđega džepa.
 - Teško bratu bez brata.
 - To su gornje riječi.
 - U snazi je pravda.
 - U laži su kratke noge.
 - U staroga zlotvora — nikad prijatelja.
 - U siromaha na čast, a u bogata na glas.
 - Uz suvo drvo, gori i sirovo.
 - Uz kriva propade i pravi.
 - U mutnoj se vodi riba lovi.
 - U svakom žitu ima kukolja.
 - U nuždi je malo prijatelja.
 - Umiljato jagnje dvije majke pose.
 - U zube bi ga nosio.
 - Ušao mu je crv u glavu.
 - Umiješao se kao tucanj u ožice.
 - U kakvo kolo dođeš, onako igranj.
 - Učini dobro — ne kaj se, učini zlo — nadaj se.
 - U pijanice nema uzdanice.
 - U što ga vidiš, u to ga piši.
 - Uzdam se u se i u svoje kljuse.
 - Čuvaj (pomogni) greotu za svoju sramotu.
 - Čega se mudar stidi tim se lud ponosi.
 - Čija sila toga i snaga.
 - Čo'ek se u piću poznaje.
 - Čemu zeman, tome i vrijeme.
 - Čekamo kao ozebao sunce.
 - Čuvaj se da to ne prišiješ na lakat.
 - Čije ovce, toga i planina.
 - Čija snaga onoga i pravda.
 - Šapat kuću muti.

- Što uveče misliš, ostavi sutra da zboriš.
- Šilo za ognjilo.
- Što je od čega palo.
- Što je s narodom sve je lijepo (dobro).
- Što je tuđe, nije tvoje.
- Što na um, to na drum.
- Što možeš učiniti danas, ne ostavljaj za sutra.

Zagonetke

Zagonetke su zabavne narodne umotvorine čiji se smisao sastoji u davanju tačnog odgovora na kratko, jezgrovito postavljeno pitanje, uvijek iskazano u metaforičnoj ili alegorijskoj formi. One su utoliko zanimljivije ukoliko je teže shvatiti skriveno ili preneseno značenje upotrijebljenih iskaza, od čega i zavisi mogućnost njihovog tumačenja i davanja tačnog odgovora. Samim tim, osim što su bile zabavne, bile su i potvrda mudrosti i oštroumnosti osobe koja ih je odgonetala.

Kao interesantna narodna duhovna tvorevina i nasljeđe, zagonetke su veoma rano postale predmet stručnog i naučnog tumačenja i objašnjavanja. Već krajem XIX vijeka prof. Jovo Ljepava o zagonetkama piše: „Današnje zagonetke to su alegorije, koje su osnovane na sličnosti dvaju predmeta, ali u većini slučajeva ta je sličnost tek spoljašnja, prividna... Zato danas i upotrebljava ih narod, da skрати duge zimske i jesenske noći. U njima se izražava, a njima se i podržava i pita narodna hitrina uma. A i u staro doba razumijevanje smisla zagonetke bilo je dokaz mudrosti. I ako su u tečaju vijekova, kao i druge narodne umotvorine, u mnogome izmijenjene i prerađene, ipak sačuvalo ih se mnogo, u kojima se unekoliko zadržao mitski karakter, te i ove narodne umotvorine mogu poslužiti za izučavanje narodne mitologije.”⁹²

Predmeti odgonetanja bili su brojni i raznovrsni i odnosili su se na prirodu i prirodne pojave, nebeska tijela, čovjeka i druga živa bića, ali najviše na stvari i potrebe iz svakodnevnog života, što takođe daje određeni materijal za analizu psihičkih osobina i uopšte narodnog života u prošlosti. Iako su pojave i predmeti odgonetanja bili jednako prisutni ili vidni u svakodnevnom životu, veoma je izražena razlika u brojčanoj zastupljenosti zagonetki koje se odnose na njih, a najviše ih ima o *zvonu, kantar, mlinu, pušci, igli, satu,*

⁹² *Isto*, str. 365.

sjekiri, zmiji, pčeli, jajetu, kući, dimu, simsiji, kresivu, snijegu, suncu, mjesecu i zvijezdama.

Rovinski je zapisao: „Vatra se u kući ne gasi ni za trenutak: uvijek treba da bude nagorjela glavnja ili žar, koji *zapreću* (t. j. zasipaju pepelom) da bi od njega svaki dan ložili novu vatru...Ognjište u kući predstavlja centar oko kojega je usredsređen život i pred kojim se rešavaju sva životna pitanja; oko njega se najbolje prekraćuje vrijeme. Na kuću bez ognjišta, makar u njoj bila i peć, Crnogorac gleda kao na nešto beživotno, kao da to i nije kuća.”⁹³ Imajući u vidu značaj i kult ognjišta u crnogorskom životu, što se potvrđuje i navedenim citatom, iznenađuje da skoro i nije bilo predmet odgonetanja, jer sam samo jednu zagonetku pročitala: „Gđe bilan loži: tu trava ne niče.” Isto je i s guslama koje „su obavezne u svakoj crnogorskoj kući i rijetki su Crnogorci koji bar malo ne umiju da guslaju, a još je teže naći crnogorsku kuću u kojoj niko ne gusla. Uz gusle Crnogorac odmara i razgaljuje dušu, one su prve kojima će povjeriti svoje strofe, guslama on skraćuje duge zimske noći i goste zabavlja.”⁹⁴ Na njih se odnosi zagonetka: „Zbori bez grla, čuje bez uva, živi bez duše.”

Shodno narodnom govoru, odnosno lokalnim specifičnostima govornih izraza, kao i rječitosti i sposobnosti kazivača da što tačnije prenese ili postavi zagonetku, često se javljaju razlike kako u njihovoj formulaciji, tako i u odgonetanju. U vezi s tim i jedan od sakupljača zagonetki, R. M. Popović, primjećuje: „Istina, neke su od ovih zagonetaka objelodanjene, ali se opet razlikuju od njih, po tome, što su drugijem riječima kazane ili u drukčem obliku.”⁹⁵ Takve su, na primjer, tri varijante iste zagonetke koja se odnosi na *srce*:

„Što u mene, što u tebe, što u zrno šenice, što u crne galice, što u suve palice”;
 „Što je u meni i u tebi i u ovce galice i u suve palice”;
 „U mene, u tebe, u zrno pšenice i u ovce bjeljice”.

Neke zagonetke imaju potpuno različita objašnena, kao što je: „Sto orlova jedno jaje snesu”, koja se tumači: *sto ovaca jednu grudu sira dadu i pčele i med.*

Zagonetke su uglavnom prozno iskazivane, mada ih ima dosta i u rimovanoj formi. Takve su na primjer: „U Ivana bana, jedna koza vrana, / Ivan joj prijeti, da će kozu drijeti / a ljuba se davi: ne, Ivane, za Boga! / ta nas koza hrani i od-a zla brani” — *zemlja*, ili: „Ja sam mlada i raspeta, sa dno glave do vrh peta; ljudsku glavu ognjem-gorim, a brkata sina dojim, od mene se žene boje, jer ih ljudi sa mnom kroje” — *simsija, puna duvana s ognjem*. Osim duhovne

⁹³ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom III, Cetinje — Novi Sad, 1994, str. 311.

⁹⁴ *Isto*, tom II, str. 505.

⁹⁵ *Prosvjeta*, list za crkvu, školu i pouku, sv. VI, Cetinje, 1893, str. 218.

narodne moći da se metaforično izrazi, što se potvrđuje u svim zagonetkama, navedene ukazuju i na odnos čovjeka prema zemlji od koje je zavisio i koja mu je bila izvor životnog opstanka, ali i na neka neprijatna dešavanja i ponašanja muškarca u patrijarhalnoj porodici.

Pojedine zagonetke oslikavaju onovremeno poimanje života koji se uveliko odvijao u skladu s raznim praznovjerjem. Kao primjer navodim zagonetku: „Kud gole gukće, tu su guske gušće”, koja se odnosi na *luk*, a čiji smisao možemo shvatiti tek kada u Vukovom *Rječniku* pročitamo značenje riječi *gole*, koje se odnosi na goluba. Sa tim u vezi, Vuk objašnjava da postoje dvije vrste golubova, *grivnjaši* (*griljaši*), koji su veći i kao grlice se legu u gnijezdu na drvetu, i manji *dupljaši* koji se legu u dupljama, pa „kad grivnjaš guče ljudi kažu da govori: šta ti tu činiš prokleti pope, kod tuđe žene, kod tuđe dece, a dupljaš kažu da govori: sij luk, sij luk, da je već vrijeme sijati luk kad on u proljeće doleti i stane gukati”⁹⁶.

Za maštovito formulisane asocijacije na predmete i radnje iz svakodnevnog života, kao i na nebeska tijela i prirodne pojave, iako su one iskazane u svim zagonetkama, za primjer navodim sljedeće:

— Klinda visi, pemda žđa, klinda pemdu izvunda, za to pemda i ne zna — *kad se maslo pravi*.

— Poručuje ciciban cicibanici: otpravi mi šetlji petlji na magarici, pokisnu mi dur debeo na zaborici — *čovjek poručuje ženi da mu donese vreću da kupi šenicu koja im je na guvnu*.

— Ide međed planinom, baca vunu jarinom, a jarinom tušicu, a tušicom velju vunu — *kad čovjek puši na simsiju*.

— Udarih gvozdением maljem o kameni grad, iskoči efendija kralj, te uskoči u meki grad — *ognjilo, kremen, varnica i trud*.

— Tela vela drvena, zubi su joj gvozdeni, srce joj je prtено — *skrinja*.

— Zoro rota sa visokog plota, ustajte, vile, da čupamo kovilje — *grebeni i vuna*.

— Što u zlu deblja — *sukno kad se valja*.

— Pet druga poljem idu, a pet pod stog stoje, pet što poljem idu suvi su, a pet što su pod stogom mokri su — *prsti od ruke kad žena prede*.

— Crno uže iz neba visi — *verige*.

— Polećele pirin-guske, sretoše ih carevići. Kud letite pirin-guske? Kud letimo, da letimo, tebi ništa ne činimo — *iskre i verige*.

— Crno vižle rep nadiže, kako kleče pravo reče — *kantar*.

— Sto kobila poljem trče, jednoj klinac pade, svaka stade — *natra*.

⁹⁶ Srpski rječnik istumačen njemačkim i latinskijem riječima, skupio ga i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić, u Biogradu, 1898, str. 97.

— Ćuk ćuka na vrh kuka, kuku mene do Boga, svo sam selo pozoba, nije sam se nazoba — *vodenica*.

— Vodu pije glavu ne saginje — *burilo*.

— Izide lika iza borovika i iznese trista i tri ručnika — *mjesec i zvijezde*.

— Žuto june sve polje prerika — *sunce*.

— Pružila se greda od cara do kralja, u njoj nema ni žile ni panja — *sunčev zrak*.

— Međed ide planinom, a bljuje se slanim, a otire jarinom — *oblak, snijeg i kiša*.

— Ni šušti, ni pršti, kroz goru pasa i svako je vide — *magla*.

— Šušti, pršti, brzo goru pasa niko ga ne vide — *sjever*.

Iz navedenih primjera može se zaključiti da je veći broj zagonetki, sročениh u prošlosti, sada vrlo teško ili nemoguće razumjeti. Razlog tome je, osim arhaičnog jezika i česte upotrebe bespojmovnih riječi, savremeni i moderan način života u kojem su neke radnje, stvari i potrebe iz svakodnevnog života koje su bile predmet odgonetanja, skoro zaboravljene ili su potpuno izgubile značaj.

Ipak, zagonetke su i danas popularne kao zabavno i za razmišljanje podsticajno štivo, prvenstveno namijenjeno deci, ali slikovito formulisano savremenom leksikom.

Narodne igre

Jedna od značajnih dimenzija crnogorske duhovnosti u prošlosti ogleda se, između ostalog, i u narodnoj sposobnosti, kreativnosti i snalažljivosti da se u skromnim uslovima, kakvi su tada bili, vrlo lijepo zabavi. Najviše vremena za to bilo je tokom ljetnjeg i zimskog perioda, kada su svakodnevni poslovi u polju prestajali, a obaveze oko stoke nijesu predstavljale prepreku da se narod razonodi. Štoviše, masovne seoske zabave na seoskom polju, guvnu, ili na katunima na koje je narod izdizao sa stokom, kao i zimski šednici na kojima se pjevalo uz gusle, izvodile razne igre i kola, pričale priče, prepričavale domaće i svjetske dogodovštine, prepoznatljiva su draž onovremenog života.

Pored narodnih kola, sačuvanih prije svega zahvaljujući folklornim ansamblima, o tome svjedoči veliki broj zapisanih igara. S obzirom na to da se o jednom broju pisalo u različitim vremenskim periodima tokom XIX i prve polovine XX vijeka, često s izmijenjenim nazivima, vjerovatno je da su postojale i mnogo ranije i da su kao i ostale narodne umotvorine prenošene s generacije na generaciju.

U najvećem broju igara akteri su bili samo muškarci, pa čak i u nekim u kojima su bili obavezni ženski likovi. Iako su sve izvođene isključivo radi zabave, u jednim je više ispoljavana nadarenost za glumu i postizanje određenih scen-skih i zvučnih efekata, zašto su korišćena razna „teatarska” pomagala, prilagođeni kostimi i drugi rekviziti, dok je većina drugih imala takmičarski karakter u kojem je dolazila do izražaja muška snaga, izdržljivost, vještina, spretnost, snalazljivost, brzina, oštroumnost, govornišтво itd. Doslovnim prenošenjem izvornog sadržaja, kao primjere navodim igre *Zečeva*, *Ježeva* i *Čalage*.

ZEČEVA

Jedan se načini nalik na zeca, napravi dva velika uha, pa onda bježi po kući, krijući se kroz narod; drugi se napravi kučkom i ćera zeca kroz narod neprestano lajući; treći pak obuče se u najprljavije haljine, stavivši po više štapčića za pās, koji mu služe kao oružje, a lovnica mu je jedna poviša toljaga, koju nosi na ramo. U jednoj ruci ima pepela, te ćerajući zeca, gađe ga više puta onim pepelom i njegovom nesrećom ne pogodi yeca, nego kučku, koju stoji krivnjava od rane, pa okolo u ime zeca kolje narod i višinu dira. Narod viče na lovca: „Miči, more, kučku koja narod kolje!” Lovac se zabavio svojim čudom, što je ubio kučku, pa joj zavija ranu i kuka za njom. Napošljjetku, poslije dugog lova uhvati i zeca. (*Luča*, sv. II, 1898)

JEŽEVA

Ova se igra često upotrebljava, a najviše na onim sijelima, gdje nema više od deset druga. Evo kako se igra:

Nadu se dvojica koji su najhitriji u tome društvu, sjednu na sred kuće, pa im stave po jednu jaku palicu ispod koljena i obuhvate rukama tako da im dođe na pregibu, gdje se sastavlja lakatna cijev sa mišicom; svežu im ruke sa tankim konopcem, da ih ne mogu maći, niti da im se palica može izmaći. Kad se tako uredе, ostanu na sred kuće nepomično, a jedan od njihovijeh drugova daje im znak da započinju svoju radnju. Oni se počnu ćiškati, potkopavajući jedan drugoga prstima od noga, ne bi li koji koga obalio. Kad se koji obali, onaj ga drugi ćiška preko kuće, ali se često slući, da i onaj drugi pane, pa se oba koprcaju, ne bi li se koji digao. Onaj, koji je hitriji, dignе se i ćiška onoga drugoga, dok ga doćera na ono mjesto gdje je prosuta voda naroćito za njih, da se nejaći ogliba. Zbog toga što izgledaju kao ježevi, kad se valjaju po kući, ta se igra i naziva — jěževâ. (*Luča*, sv. I–II, 1897)

ČALAGE

Odabere se deset do petnaest momaka i podijele se na pola i svaki odredi sebi druga, sa kojim će igrati ovu igru. Kad se podijele, onda metnu šorak, kije će društvo uzjahati, pa koje društvo dobije, ono i uzjaše. Jedan se par odredi koji će govoriti riječi, koje se govore pri ovoj igri. Prije nego se počne igra, odredi se svakome prstu od ruke ime, a ta su imena ova: palac — ač, kaži put — koplje; srednji — buljukač, do maloga — kač, mali — butoresa; ač, koplje, buljukač, kač i butoresa — štica.

Onaj što je određen da otpočne igru govori: čala — čala, čalage, igra mo se alage, ač, kač, buljukač, koplje, štica, butoresa, i govori: koji sam prst ispružio? Onaj pogađe i ako ga ne pogodi i dalje ga drži na svoja leđa, a ako pogodi, onda se promijene i tako cijelo društvo. (*Luča*, sv. V, 1897)

Sudeći prema zapisanom, mnogo manje je bilo ženskih igara, kao i mješovitih u kojima su zajedno igrali muškarci, udate žene i djevojke. Komentarišući takve igre Rovinski je zapisao: „Ne ulazeći u moralnu stranu ovih zabava, unaprijed recimo da se na njima pokazuje neka grubost, čak i surovost, ali se ne može ništa dogoditi što bi moglo narušiti pristojnost kako je ona ovdje shvaćena, odnosno nešto što bi zadiralo u djevojačku stidljivost”.⁹⁷ Takva je bila igra *Čobana*, čiji izvorni sadržaj takođe doslovno prenosim.

ČOBANA

Skupe se sve žene na jednome mjestu i naznače između sebe jednu za čobana, jednu za psa, a jedan muški odredi se za vuka. Kad se bira, koja će za psa, stane svaka sa svoje strane vikati: ja prelijepo lajem i neću puštiti da mi vuk ponese nijednog brava.

Kad su se već pogodile, što i među ljudima teško ide, a ne među ženama, onda ona, koja je određena za čobana, rekne ženama da posijedaju, a onu, što joj je mjesto za psa, svežu za uže blizu torine, tako one nazovu ono mjesto đe su posijedale žene.

Čoban leže i bajagi zaspe, a pas neprestano laje. Čoban đekojom podigne glavu i alakne vičući: a, garove, a! — Pas sve bolje laje i najposlije dođe vuk i uskoči u torinu, t. j. među ženama, i stane da ih hvata. — Čoban skoči, pe pušti psa i pušte se u poćeru za njim, ali vuk, kao vuk,

⁹⁷ P. A. Rovinski, *isto*, tom II, str. 491.

zgrabi jednu, pa je ponese. — Pošto ga nekoliko poćeraju, vrata se nazad i ćoban opet uždene stoku u torinu i sveže garova.

Vuk više puta dolazi, i tako sve nosi jednu po jednu, birajući, kao što mu je u običaj, sve bolju i bolju. (*Luća*, sv. VI, 1897)

Slično mješovitim igrama za odrasle, ni dječijih mješovitih igara nije bilo mnogo, što je u skladu s tadašnjim vremenom izraženih razlika u porodičnom i društvenom tretmanu muške i ženske dece, a što se neminovno odražavalo na njihovo duhovno stasavanje, vaspitanje i rano shvatanje i prihvatanje određenih normi moralnog ponašanja, pa i u zabavi. Shodno tome, nezamislivo je bilo, na primjer, da đevojčice igraju *Ćiškepe*, ili izvode igru *Visigaća* u kojoj su dječaci jedan drugog nosili na leđima tako što bi nošenome glava bila okrenuta dolje, a noge uvis.

Urbanizacija i modernizacija života, naročito od polovine prošlog vijeka, neminovno je morala imati za posljedicu demografsko pustošenje sela, a samim tim i nestajanje nekih tradicioinalnih navika i vještina, pa i u zabavljanju. Iz tih razloga i stare igre, izuzimajući zanemarljivo mali broj, odavno se više ne izvode, a nažalost „nestanak igara odnosi sa sobom veliko leksičko bogatstvo — nezabilježeno i neispitano”.⁹⁸ Podatke o njima sada nalazimo samo u literaturi iz koje saznajemo da se u Crnoj Gori igrala *Titra*, *Gonetalica*, *Poletiš*, *Grabikapa*, *Krćumanje*, *Kličak*, *Ćeralica*, *Mijena na mjesec*, *Vukovi i ovce*, *Sever kobile*, *Kobila*, *Zečeva*, *Ježeva*, *Pauna*, *Mačke*, *Prodaja sijena*, *Prodaja vola*, *Mlinara*, *Sijati bimber*, *Stamena*, *Prometač*, *Čalage*, *Tonci*, *Fene*, *Fusa-Lepe* itd.

Razlog nestajanja igara nije samo u savremenom dobu koje pruža raznovrsnije zabavne izazove i mogućnosti, naročito elektronske, jer već krajem XIX vijeka Rovinski piše: „...igre koje zahtijevaju više prostora i mnogo učesnika, a još više sloge i veselja, u posljednje vrijeme se skoro i ne igraju kao da su svi ostari-li; preovladali su uski interesi i smisao za praktično. Intenzivnije upoznavanje sa evropskim državnim uređenjem odrazilo se i na društveno uređenje u Crnoj Gori oduzimajući joj pređašnju jednostavnost i slobodu, dok je uvođenje u život naroda dosta velikog broja činovnika i različitih znakova njihovog položaja uništilo opštu ravnopravnost i pokopalo ranije navike i način ponašanja.”⁹⁹

Za razliku od igara koje su igrane u kući i odavno se više ne izvode, veliki broj muških prvenstveno takmičarskih koje su održavane na otvorenom, kao što je *baćanje kamena s ramena*, *povlaćenje i preskakanje konopa*, *gađanje biljega*,

⁹⁸ Nenad Vuković, *U semantičkim poljima starih igara/zabava na Durmitoru*, CAC-NU, Posebna izdanja (Monografije i studije), knj. 120, Podgorica, 2015, str. 30.

⁹⁹ P. A. Rovinski, *isto*, str. 500.

trčanje, skakanje „trupačke”, skakanje iz zaleta u visinu i daljinu, rvanje itd., sačuvan je do danas, a vremenom su mnoge od njih postale zvanične muške i ženske sportske discipline. U vezi s ovim treba istaći da se krajem XIX vijeka javlja inicijativa o formiranju sportskog društva s kojim bi se Crna Gora predstavila na prvoj obnovljenoj Olimpijadi koja je održana u Atini 1896. godine.¹⁰⁰

Praznovjerice

Ponašanje i uopšte raniji način života u Crnoj Gori uveliko se odvijao u skladu s praznovjerjem, odnosno ubjeđenjem ili vjerovanjem u postojanje raznih čudesnih sila i pojava vezanih za svemir, prirodu, bića ili stvari, koje odlučujuće utiču na ovozemaljski život. U vezi s tim, pribjegavalo se brojnim prigodnim radnjama — vraćanju, gatanju, bajanju, proricanju, a sve u namjeri da se dejstvo tih čudesa i natprirodnih moći predvidi, podrži, spriječi ili ublaži.

O praznovjerju ima dosta podataka u posebnim stručnim i naučnim radovima, ali i u starim periodičnim izdanjima u kojima je, u formi građe ili komentara, objavljen veliki broj priloga na tu temu. Naročito su bili brojni oni u kojima je bilo izraženo široko zastupljeno vjerovanje i ubjeđenje u postojanje vila, vještica, đavola i vampira. No kako je zapisano sredinom XIX vijeka „to je tek jedan najmanji dio onijeh gluparija u koje narod u ovijema krajevima vjeruje i koje valja narodu izbiti iz glave; mi ćemo ih jednom da nabrajamo, pa ćemo se zacijelo morati čuditi, kako je moguće, da se tako sujevjerije održi kroz tolike vjekove”.¹⁰¹

Takvo duhovno stanje u Crnoj Gori može se obrazložiti činjenicom da je narod u većini bio bez obrazovanja, ali i neadekvatnom prosvjetiteljskom ulogom sveštenstva koje je, osim njegovanja i uzdizanja vjere, sticajem društveno-istorijskih okolnosti u dužem vremenskom periodu bilo nosilac ove značajne misije. S tim u vezi navodim komentar: „Nije se ni čuditi što sveštenici nijesu stajali na put takvoj praznovjeri i što nijesu obavješćivali narod da je to tupost vjerovati u ono čega nije i da je tako sujevjerije protivno pravoj vjeri Hristovoj. — Ta oni i sami ne bijahu prosvjećeniji od prostoga naroda i o vjeri ne znadahu ništa više od njega; osim što znadijahu — da i to žlje — oslužiti službu ni druge crkvene obrede. Šta više mnogi sveštenici podpomagahu svojijem neznanjem istu narodnu praznovjeru... Tako neki sveštenici govore: da oni poznaju

¹⁰⁰ O tome je pisano u *Luči*, sv. VI, 1895, str. 397.

¹⁰¹ *Isto*.

vještice kad ih pričešćuju i to po zubima... no oni ih ne hoće da kažu koje su, no počekaju da se pokaju; jer, kad se pokaju, vele, ne mogu više zla činiti.”¹⁰²

No uvijek je bilo i prosvćenih sveštenika koji su u crkvi držali besjede na kojima su narod upoznavali s istinskom hrišćanskom vjerom i s pogubnim posljedicama praznovjernih radnji i ubjeđenja. A da su i sami znali da među sveštenstvom može biti onih koji su opterećeni praznovjerjem, potvrđuje se kroz navođenje komentara sveštenika Ilije Jovićevića: „Ako bi sujevjerje i praznovjerice od strane ovakvih ljudi elektrisali po nesreći i samog sveštenika, te bi se i on zamrsio u toj satanskoj mreži, on se više ne može smatrati kao samostalna ličnost sa zdravijem razumom, u ovom bi slučaju on bio takvo strašilo i avet, kakvo ni mitologija starijih Jelina ne može pamti.”¹⁰³

O nekadašnjem praznovjerju svjedoči i više priča koje su nastale na osnovu doživljaja, istinitih pojava i dešavanja iz narodnog života. Jedna takva je i priča *Zduvači* koju je napisao Jovan Ivanišević dok je bio učitelj na Trešnjevju, selu u Katunskoj nahiji, i objavio u *Glasu Crnogorca* (br. 7, 1890). Inspirisan čudesnom prirodom, načinom života i, naročito, praznovjerjima tamošnjeg naroda, on zapisuje: „Ko nije prolazio zapadnim dijelom Crne Gore — Katunskom nahijom, i ko nije bar nekoliko dana tuda proživio, ne može vjerovat, pa da mu čojak sve tanko potanko priča, kakve su te: grede, kose, litice, džembele, provalije ždrijela, klanci, školjevi, jame, surduci, fundosi, bezdni, i mramori. Ali opet to je dosta pripomoglo te je ova zemlja od vjkada gnjijezdo junačke slobode...” On piše i o babi Ć..., *vračarici* i *valatuši*, koja tu živi i koja zna da „ima zlih žena — vještica — subota ih smela, a nedelja pomamila — pa sastavljaju so, pepeo i nokte, zakopaju prazna jaja i drugo, ko te pita što, pa bačaju po putova te zamotuljke, da bi ih ko našao i uzeo... sve gledaju da učine kome zlo, pa kad kome učine, veli se da su čini na onoga... Može ona pomoći i vratiti udarac, svilaricu, grlo... može pomoći i od učina... no vješta je i drugome svačemu — zduvačima, notnjcima.” I kad je loše vrijeme „znala” je da su to *zduvači* koji se biju s dvije strane mora, ali „mi njih ne vidimo, no vidimo to kao vjetar, đe nosi prašinu u vrtlog i rećemo: *diga se vjetar u kolovrta*, a ono duše mi nije ništa drugo do zduve, pa neoće ljudi kaževat da se mladež ne plaši”.

Kao što se iz prethodnog citata vidi, nekadašnje narodno praznovjerje odnosilo se, između ostalog, na ubjeđenje da pojedine osobe svojim tajanstvenim i natprirodnim svojstvima mogu pomoći ljudima u nevolji ili im učiniti zlo. Naročito u vremenu vrlo ograničenih mogućnosti zdravstvene zaštite, narod se s povjerenjem okretao bajanju koje su izvodile vješte osobe, naročito ženske,

¹⁰² *Crnogorac*, br. 10, Cetinje, 1871.

¹⁰³ Ilija Jovićević, sveštenik, Svještenik i narod, *Prosvjeta*, sv. IX, 1900.

što i objašnjava porijeklo naziva *vještica*. Zapisano je da je u Primorju živjela neka baba, koja je „kad bi se kome navrgao putnik (udarac) u kam udario. Ili nabo, onda je ona odma trčala tamo, uzmi sovilju — šuplje drvce od stativa, kojim se potka promiče — na tri puta je dirala ranu sa tom soviljom, i odmicala na se i govorila: ‘Ustu na se’, na tri put, pa onda: ‘Bjež otolen, zla natruno / U dubinske dubine / U morske pučine / Će kokot ne poje / Će vo ne buči / Će krava ne riče / Će seBog ne moli / Će seđeca ne krste! Onda opet iz tri puta: ‘bjež otolen, zla natruno: / Da te ćeraju devet babica su devet štapčića / Devet nevjestica su devet kuđeljica / Devet đetića sa devet sjekirica / Devet đevojčica sa devet iglica / Da te tuku / Da te biju / Da te sjeku / Da te bodu / Da te nigđe nema. I ako je slučajno bivalo bolje, to se je babinoj maštaniji pripisalo.”¹⁰⁴

Kod praznovjerjem opterećenog naroda neminovno se morao javljati i iracionalan strah od nekih radnji, razmišljanja ili dešavanja iz svakodnevnog života jer su doživljavane i tumačene kao loš predznak, to jest kao nešto što će ružnim ishodomati. Zbog toga se nastojalo da se ponašanjem ispoštuju *praznovjericice*, odnosno poslovično izražena tradicionalna pravila i savjeti što ne valja ili valja raditi. Iako je savremeni način života obezvrijedio mnoge od njih, ili potpuno potisnuo u zaborav, nemali broj još uvijek opstaje.

Među brojnim praznovjericama što *ne valja* ili *valja* raditi, koje su potpuno zaboravljene ili ih je moderno vrijeme obesmisliko, u izvornom sadržaju za primjer navodim sljedeće:

Ne valja se:

- obuvati novi opanak na голу nogu, jer će se brzo razdrijeti;
- zmiju više koljena dizati, jer će boljeti koljena;
- verige ljuljati, jer se kupe zli duhovi u kuću;
- nositi kapu ili džamadan naopako, jer će neko umrijeti;
- zviždati po kući, jer se kupe đavoli;
- da žena udari muškog vretenom, jer će poginuti;
- đevojci jesti grebačicu, jer će biti kiša kad se udade;
- govoriti „zatvori vrata”, da se ne iskopa kuća;
- omijerati puškom na ćovjeka, jer time sluti da će poginuti;
- ženskoj preći preko badnjaka, da se ne rađaju đevojke u kući;
- dijete prvi put ničim do likom opasati, jer neće dugo živjeti;
- jednogodišnjeg psa s đetetom držati, jer ne mogu oba živjeti.
- na Božić dok isteće sunce kršiti drva na vatru, da se ne prosiplje stoka;

¹⁰⁴ *Prosvjeta*, sv. III, Cetinje, 1893.

- ležati na lijevoj strani, zbog zlijeh duhova;
- ležati na leđa, da ne davi mora;
- ženi roditelji jesti ribe, da joj ne umiru đeca;
- stavljati na verige palicu, da vuci ne jedu brave;
- da dijete vrti žiškom naokolo, da ne mokri postelju;
- pošto zađe sunce zajmati vatru, da se pčele ne puštaju.
- da žena prede kad prolazi mimo čovjeka, da čovjek ne pogine u ratu;
- drva naopako na vatru ložiti, da ne ide nazadak u kući;
- piti po noći vode s kamenice ili sa izvora, da ne crni lice;
- vezati gaće na mrtvi uzao, da se ne sveže voda;
- sa suhijem sudom ići na strugu, da ne zapragnu bravi;
- kroz rešeto gledati, da ne oslijepi;
- ložiti smokovo drvo na vatru pod crepuljom, jer će prsnuti;
- po noći gledati u ogledalo, jer će oči oslabiti;
- luk i šenicu u jedno vrijeme saditi i sijati, jer se neće oboje roditi;
- ženi svilenom maramom proz loze oditi, jer će ih grad pobiti;
- trudnoj ženi zmiju ubiti, jer će joj dijete šareno biti;
- proscu lijevom nogom kročiti u kuću đevojačku, jer je neće isprositi;
- sjeme davati u domu odivinom, jer će se predati rod;
- u srijedu nikavo drvo sjeći, jer će izbišati;
- kore od jajeta ostaviti ne smrvljene, jer će ih vještice uzeti za lađe;
- da žena ispred čovjeka put prijede;
- po noći se za sobom okretati, jer će se đavoli prikazati;

Valja se:

- zasukati četetu pramen kose ili ga malo omrčiti po licu, da ga ko ne ureče, ili da ga vještica ne popije očima;
- pljunuti na vreteno i udariti s njim o kamenu, kad žena predući udari čovjeka, da ga strijela majci ne udari;
- kad se dvojica sudare glavama, povtore isto po drugi put, jer bi inače ostali šogavi;
- skočiti tri puta naprijed i u visinu, kad se prvi put vidi mlad mjesec, pa ćeš uzrasti još visočije;
- čuvati badnjakovu glavu do idućeg Božića, i s njom preko godine miješati žito i varivo, pa će se isto sačuvati od kvara;
- ćuteći obnijeti kapu tri puta oko bolesnoga brava, pa mu neće ništa biti — ozdraviće;
- metnuti ruku ili ma što na trpezu, dokle se ne postavi jelo, da ne stoji prazna;

- metnuti srp pod glavom, da se rđavo ne snijeva;
- izbačiti srp ili ma koje sječivo pred kuću kad udari grad, pa će prestati;
- da čovjek dobro natuče kapu i pokrije čelo kad srete vješticu, da ga ne ustrijeli očima mađu oči;
- na Đurđev dan iznijeti sve nove i lijepe zlatne haljine da ih sunce vidi, pa će se sačuvati od kvara;
- probačiti nožić, ili ma koje sječivo, kroz nogavice od novih gaća, da onoga što će ih nositi ne zakolje zmija;
- pošto se ispeče pecivo na Božić, koga bole pleći neka ga ko sa ražnjem preko njih dohvati, vele da će ozdraviti;
- kad деца sjede oko vatre da pjevaju dimu: tamo dime kostadime, tamo su ti vrata i šarena jaja, vele da ih neće dimiti.
- nataći njušku od praseta na verige, kad se prase u jesen zakolje, i to svake godine redovno činiti, da se bolje oće u svinje. Tako danas može se mahom gotovo u svakoj seljačkoj kući videti po čitav niz ćušaka svinjskih na verigama.

U doslovnom izrazu i sadržaju navodim jedan broj *praznovjerica* koje su s objašnjenjem zapisane krajem XIX vijeka, a kojih se po naslijeđenoj navici rijetki pojedinci i sada pridržavaju, iako im najčešće nije jasno njihovo izvorno tumačenje, nego smo „znaju” da se nešto ne valja ili valja raditi.

Ne valja se:

- brojiti zvijezde, da ne izlaze bradavice;
- u petak kidati nokte, da se ne zažuljuju;
- u petak kosu kidati, jer će glava boljeti;
- u petak oko loza raditi, jer će ih grad pobiti;
- ženi trudnoj sijati sjeme, jer neće niknuti;
- zvižducati u kući, da se ne kupe miševi;
- malome detetu govoriti „muč”, da ne ostane nijemo;
- malo dijete udarati po glavi jer neće rasti;
- krpiti što pri sebi da ne ubije puška;
- zajmiti soli pošto mrkne, jer neće u kući biti biričeta;
- pokrivati kuću u subotu da se ne zapali;
- ženi bređoj (trudnoj) kad joj pane na um kakvo voće, da se u ta čas takne rukom po licu, jer će izaći na dijete onuda kud se takne boja onog voća;
- pred bređom (trudnom) ženom jesti što lijepo, a ne dati joj, jer će prije vakta roditi;
- ženi bređoj, što u zajam traži, ne dati, jer će ga moljci izjesti;
- mladu čovjeku orah saditi, jer kad odeblja koliko on oba ne mogu živjeti;

- novi za života načinjeni grob prazan zatvoriti, jer će brzo umrijeti oni čiji je;
- ni u jedan dan, osim ponedjeljka i četvrtka glavni rad počinjati, jer neće biti srećan;
- svatovima vratiti s nevjestom istim putem, kojim su za nju pošli, jer će im bježati nevjesta;
- razvaljivati gnjijezdo lastavici, jer će mu umrijeti majka;
- ubijati žabu, jer će umrijeti majka onome ko je ubije;
- kukavicu ubiti, jer će mu majka kukati;
- dojilji dijete zadojiti lijevom sisom, jer će biti ljevak;
- nevjesti između svatova glavu obrtati k rodu, jer će ostaviti nafaku;
- kokošku koja propoje držati, jer će nekoje umrijeti;
- zelje u subotu saditi, jer se neće primiti;
- voće prestupne godine saditi, jer će se slabo primiti;
- majstora koji gradi kuću najjediti, jer neće kuća biti srećna;
- da sveštenik čita molitvu besplatno, jer neće pomoći;
- što je odveć lijepo pohvaliti, jer neće zadugo biti;
- ljeb ni štetni bačati, jer će ga željeti.

Valja se:

- da čovjek uzme slamku, ili ma koju stvar, i drži u usta, kad se krpi na nje-ga haljina, da ga puška ne ubije u ratu ili privatno;
- nositi tisov krstić u kesicu pod lijevo pazuho pa se onda ne treba bo-jati zmije, niti ikakve opasnosti;
- da nevjesta — mlada, kada se dovede i stupi prvi put na domaći prag, pros-pe svuda unaokolo praga svake vrste sjemena i voća iz rešeta, a ovo da prebaci preko kuće, da se sa njom uvede napredak u sjemenu i sreća u kuću;
- zaklati najboljeg ovna iz torine na vrh zida novoozidane kuće, a na jedno-me od uglova, da se okrvavi zid, pa će obrnuti napredak te kuće u stoci;

Pored navedenog praznovjerja, pojedini i sada vjeruju da je, na primjer, do-bro prosuti vodu za osobom kada izlazi iz kuće da završi neku obavezu, ili da nije dobro prolaziti ispod stuba, vraćati se s puta za zaboravljenu stvari, hljeb postavljati obrnuto ili u kući držati okrnjeno posuđe. Takođe, još poneko vje-ruje da: u tuđoj kući ne treba ostavljati prevrnutu čikaru, jer bi u suprotnom bila svađa u toj kući; trudnica ne smije piti iz boce da dijete ne bi bljuckalo; nije dobro opranu dječiju roba noću širiti da se suši, a kada se stavlja na sušilo treba voditi računa da se ne kači za nogavice i donje krajeve majica; stvari no-vorođenčeta samo do podne treba unositi u kuću itd.

Pored ostalog, neke praznovjerice i sada utiču na raspoloženje pojedinaca. Na primjer, kada se slučajno slomi ogledalo, ili kada crna mačka pređe put, javlja se osjećaj nelagode, a suprotno tome, nađena đetelina s četiri lista ili susret s odžačarem izazivaju prijatna osjećanja jer se to tumači kao nagovještaj nečeg lijepog.

Praznovjerne radnje se uglavnom ispoljavaju po navici i bez razmišljanja o njihovom izvornom značenju i ubjedenju o povratnom ishodu. Na primjer, kada se što ružno ili lijepo čuje ili desi, spontano se kuca pesnicom u kakvu stvar i izgovara „u kam udarilo” ili „da zlo ne čuje”.

Praznovjerje se više ne može kvalifikovati kao masovna ili narodna karakteristike i svojstvo, ali još uvijek postoji. Pored navedenih *praznovjerica* koje su, može se reći, naivne i bez ikakvih bitnijih posljedica, praznovjerje se i sada ispoljava, u izvornoj ili nekoj preoblikovanoj formi, nažalost i s rezultatima obmane ili prevare onih koji su mu skloni. Tako, na primjer, nesporno je da postoje osobe koje svojom bioenergetskom snagom mogu pozitivno ili negativno uticati na druge, ali je mnogo više onih koji to zloupotrebljavaju i tvrde da bioenergijom liječe razne bolesti. Nemali broj oboljelih im vjeruje, bez obzira na stepen obrazovanja i profil, naročito kada zvanična medicina više ne može pomoći, pa im se s puno nade i uz značajnu novčanu nadoknadu obraćaju. Pored tog modernog, može se reći bioenergetskog praznovjerja, opstaje i ono drugo vezano za bajanja, vraćanja i proricanja, što se potvrđuje i u *Zakonu o javnom redu i miru* (*Sl. list CG*, br. 64/2011). Naime, u članu 35 ovog zakona doslovno piše: Ko se uz novčanu naknadu bavi vraćanjem, proricanjem sudbine i sličnim obmanjivanjem, na način kojim se ugrožava spokojstvo građana, kazniće se za prekršaj novčanom kaznom od 300 eura do 1500 eura.

Iako praznovjerje vuče korijene iz paganskog, mnogobožaćkog doba, uveliko se ispoljavalo, pa i sada, u preplitanju s hrišćanskim učenjem. To se sagledava ne samo u brojnim i najvažnijim običajima koji prate čovjekov životni ciklus (rođenje, brak i smrt), već i u nekim ceremonijalnim radnjama vjerskih praznika. Na primjer, proslava Božića, najznačajnijeg hrišćanskog praznika, svjedoči o prožimanju magijskih s hrišćanskim kultovima, gdje posebno mjesto pripada kultu prirode i kultu plodnosti. Božić se slavi u spomen na dan kada je rođen sin božiji Isus Hristos, odnosno mali ili mladi Bog. Pecivo koje je toga dana bilo obavezno, kao i prilikom rođenja muškog đeteta, u stvari je prinošenje žrtve u znak zahvalnosti što se rodio. Gotovo i sve radnje koje prethode tome nose u sebi magijske elemente i tragove mnogobožaćkog vjerovanja. Kada je unošten badnjak u kuću, dočekivan je hljebom i vinom, a kada se metne na vatru polivan je vinom i nazdravljalo mu se kao čovjeku. I druge simbolične radnje koje su praktikovane u kući (unošenje slame, pijukanje, prosipnje oraha po kući, polazhenik — muška osoba koja prva na Božić dođe u kuću, povezivanje

ostataka svijeća koje su gorele u rukama čeljadi u vrijeme mirobožanja i njihovo odlaganje u posude napunjene žitom i kolačima, itd.) izvodile su se u slavu Božića, ali i s vjerom u svekoliko porodično dobro i napredak.

Urbanizacija i savremeni život neminovno mijenjaju tradicionalan način proslave Božića, naročito ceremonijalne radnje oko branja i paljenja badnjaka. Sve je manje mogućnosti da se zorom ide u branje badnjaka i da se on nalaže u kući. Zato su sada uoči Božića gradske ulice preplavljene ubranim badnjacima koje vjernici kupuju i drže ispred ulaznih vrata, a kad dođe vrijeme od nalaganja nose ga i nalažu na dogovoreno skupno mjesto, uglavnom ispred crkve ili na trgu.

Takođe, crkvene litije koje su se održavale u vrijeme sušnih dana da bi se prizvala kiša ili pravljenje vjenčića od raznog bilja u slavu proljeća i buđenja prirode, što se radilo tokom uskršnjih praznika, nose u sebi tragove paganskog vjerovanja. I u običaju iznošenja krsta dukljanskog kneza Sv. Vladimira na Rumiju, u kojem učestvuju pravoslavni, katolici i muslimani, a koji se razvio iz istorijski utemeljenog predanja o prenošenju krsta iz islamizirane Krajine u Mrkoviće, ispoljava se određeno praznovjerje. Kako je zapisao Andrija Jovičević: „Kada se krst usljed kiše ne iznese na Rumiju, svi se bez razlike vjere, i Krajinjani i Mrkovići, plaše da te godine neće biti u rodu birićeta.”¹⁰⁵

Preplitanje vjere i praznovjerja ispoljavalo se i kroz razne *zavjete*, odnosno obećanja ili date riječi kojima su se pojedinci, porodice ili čitava sela i plemena obavezivali da određenog dana ili za određeno ili neodređeno vrijeme, obavljaju ili ne obavljaju neke poslove, s ciljem obezbjeđivanja lične, porodične ili opšte seoske i plemenske sigurnosti i napretka. Sadržajno objašnjenje takvih zavjeta nalazi se samo u saznanju da su prenošeni s generacije na generaciju, odnosno da je tako „od dedova ostalo”.

Za razliku od ovakvih zavjeta, pojedini vjerski utemeljeni zavjeti izražavani su kroz neku vrstu duhovnog ili materijalnog žrtvovanja. Najčešće su nastajali, a ima ih i sada, u trenucima iščekivanja ishoda kakvih traumatičnih i neizvjesnih situacija ili u znak zahvalnosti zbog srećnog događaja. U vezi s tim nerijetko su podizani objekti koji služe zajedničkom dobru, na primjer crkve i česme, ili su crkvama prilagani razni prigodni predmeti. Vjerovatno najljepši primjer takvog zavjetovanja na našem prostoru jeste Crkva Gospe od Škrpjela, koja se nalazi na istoimenom ostrvcetu u Bokokotorskom zalivu, u kojoj se čuvaju i brojni zavjetni predmeti. Među njima poseban značaj ima oko dvije hiljade srebrnih pločica koje su moreplovci prilagali Gospi kao ispunjenje zavjetne zahvalnosti što ih je štitila na dugim plovidbama. Ta viševjekovna tradicija

¹⁰⁵ Andrija Jovičević, Sv. Jovan Vladimir u narodnoj uspomeni, *Zapisi, časopis za nauku i književnost*, sv. 6, 1927.

ne gubi značaj, ona se nastavlja, poštuje i na isti način izvodi i danas. Upravnik svetišta Gospe od Škrpjela don Srećko Majić izjavio je 2014. godine da je Gospi priložena srebrna pločica.¹⁰⁶

Kletve

Kletve su, kao govorne tvorevne nesrećnog sadržaja, u Crnoj Gori bile uobičajen način reagovanja i izražavanja nezadovoljstva u raznim situacijama. Razlog njihove „popularnosti” u svakodnevnoj komunikaciji moguće je objasniti time što psovki nije bilo, ili su izbjegavane. Naročito su izbjegavane psovke lascivnog sadržaja jer su doživljavane kao izraz nepristojnosti i kao nešto sramno što je vrijeđalo ljudsku čast i dostojanstvo. S tim u vezi, Vuk Karadžić primjećuje da „u Crnoj Gori nema nikako rđave navike da ružno psuju i grde, kao što je to kod Srba u Mađarskoj vrlo obično...”¹⁰⁷

Za razliku od V. Karadžića koji uočava suštinsku razliku između kletvi i psovki, Milorad Medaković ih uglavnom poistovjećuje. Između ostalog, on zapisuje: „Tugaljiv je Crnogorac na psovke. Ružna riječ koja tiče Crnogorc u obraz, oće da ga ističe na megdan. Najviša je psovka, da osramoti oca ili mater, ali i poradi ovoga može da pane mrtvije glava. Crnogorci imadu psovke, koje samo tiču u lice protivnika, a dalje se ne maša”, a da bi to potkrijepio, više kletvi navodi kao primjer za psovke: „idi ne vidio se; idi sa trista đavola; idi sa zlom srećom; žli ti put bio; s tobom se bijeli svijet uklinjao; na čudo ti mrklo; nema čojstva ni junaštva; svoga doma ne vidio; svakoga dobra poželio...”¹⁰⁸

Crnogorci su kletve često izgovarali spontano i bez razmišljanja da li će biti ostvarene, kao na primjer: *bog ga (te, me) ubio, ne vidio se, propalo se, puška te ubila, kuće ne vidio* itd. Za razliku od ovakvih kletvi, nerijetka su bila i prokletstva koja su namjerno i vrlo promišljeno izgovarana s izraženom željom da se njihova ubojita i zastrašujuća sadržina ostvari onome kome je upućena. Od njih je narod strahovao, a s naročito izraženim strahopoštovanjem doživljavane su kletve i prokletstva koja je izricao Petar I Petrović, kojeg su Crnogorci još za života poštovali kao sveca. Dugo je vremena on na taj način rješavao brojne sporove među plemenima, bratstvima i pojedincima, jer su Crnogorci vjerovali da njegove kletve stižu krivce. I ne samo kletve, nego je po mišljenju Crnogoraca i samo njegovo nezadovoljstvo bilo dovoljno da krivca stigne kazna.

¹⁰⁶ Dnevne novine *Vijesti*, 24. jul 2014.

¹⁰⁷ *Isto*, str. 328.

¹⁰⁸ Milorad Medaković, *isto*, str. 184/5.

Rovinski je zapisao: „U Crnoj Gori je bio običaj proklinjati čovjeka koji je izvršio neko veliko zlo, kojega ipak nijesu mogli uhvatiti ni dokazati, ili ga nijesu nikako mogli otkriti. Tada su išli u crkvu u nekom većem manastiru, palili svijeće na *kolo svetoga Luke ili Bogorodičino* (polijelej, veliki svijećnjak na sred crkve), a kaluđeri su čitali *bdenija*, a poslije završetka molitve gasili su svijeće i tri puta objavljivali: *Ovako da se ugasi život i duša toga i toga i koji je svršio to i to*. Taj običaj je ukinuo knjaz Danilo.”¹⁰⁹

Uobičajeni način pokazivanja ili dokazivanja istine bilo je *zaklinjanje*, takođe izgovarano sa strašnim, zlosrećnim sadržajem. U težim situacijama Crnogorci su se zaklinjali u crkvi, uz određene ceremonijalne radnje, kao što je bilo stavljanje kamena i trnove grančice na glavu. Jedna od karakterističnih metaforično izraženih zakletvi bila je *obraz izgubio(la)*. Iako je ponekad izgovarana spontano, kroz nju se izražava crnogorsko poimanje morala i u vezi s tim da je veliki gubitnik onaj ko moralno posrne i izgubi obraz, odnosno društveni ugled i zasluženu čast.

Kletve i zakletve i sada se čuju, doduše s mnogo manje teatralnosti, naročito zakletve, dok psovke, nažalost, sve više postaju uobičajen način savremenog komuniciranja.

Zdravice

Zdravice su vrlo specifične govorne tvorevine koje su jednako zanimljive kao književne forme narodnog stvaralaštva ili kao prigodni folklorni izrazi vezani za razne životne situacije, brojne običaje i svečanosti (svadbene, slavske, povodom rođenja itd.). Karakteristične su i prepoznatljive po smisaono formulisanim cjelinama i rečenicama koje obiluju proznim ili rimovanim izrazima, slikovitim poređenjima, hiperbolama, metaforama, gradacijama i drugim jezičkim i stilskim ukrasima. Njihovi sadržaji su uglavnom ozbiljni i svečani, ali mogu da budu i šaljivi ili podrugljiv, što je prilagođeno povodu i prilikama u kojima se izgovaraju i osobama kojima se upućuju. Dok u ozbiljnim zdravicama zdravičari uglavnom izražavaju, često na molitven način, dobre želje za svekolik napredak i veličaju vrline i hvale onoga kome je upućena, u šaljivim se, s namjerom uveseljavanja prisutnih, iznose smiješne kvalifikacije i nemoguće ili nepoželjne situacije.

Ono što je zajedničko za sve zdravice, bez obzira na to u kojem kraju Crne Gore i kojim se prigodnim povodom izgovaraju, jeste da u njima dolaze do

¹⁰⁹ P. A. Rovinski, *Isto*, tom III, str. 288.

izražaja rječitost i govorničke sposobnosti osoba koje ih izgovaraju. U vezi s tim, V. Karadžić je zapisao: „U gornje čelo ne smije (od sramote) sjesti koji ne zna napijati.”¹¹⁰

Naročito veliki broj zdravica izgovaran je, pa i sada, tokom izvođenja svadbenih običaja i na samoj svadbi, što je i razumljivo kada se ima u vidu njihov značaj koji dolazi do izražaja i kroz bogatstvo ceremonijalnih svadbarskih činova i obreda, vezanih za veliki broj učesnika u njihovom sprovođenju. Tako, na primjer, pored domaćina kuće koji je zdravicom pozdravljao okupljene svatove, zdravice su podizali i ostali, a posebno su u obavezi bili svatovi s određenim zaduženjem (stari svat, kum, prvijenac, barjaktar, vojvoda i đeveri). Kao interesantne i po mnogo čemu specifične u odnosu na ostale krajeve Crne Gore, isticali su se svadbeni običaji u Paštrovićima, između ostalog i zbog zdravica. Iako su svadbarske zdravice, uz izvjesne nijanse i lokalne specifičnosti, karakteristične za cijelu Crnu Goru, ipak, kako je Vuk primijetio, niđe nijesu bile „tako usavršene kao kod ovijeh primoraca, a naročito kod Paštrovića i Rišnjana.”¹¹¹

Za razliku od nekih narodnih umotvorina koje se rijetko mogu čuti, ili onih o kojima znamo samo iz literature, zdravice ne gube značaj i aktuelnost. I sada su, prilikom brojnih situacija i događaja na raznim nivoima, počev od porodičnog pa do državnog, zdravice uobičajeni dio ceremonijala.

Zaključak

Analizirajući građu dostupnu u periodičnim publikacijama iz 19. i prve decenije 20. vijeka, kao pisana svjedočanstva o „životu naroda” (M. Dragović), postoji nekoliko centralnih i izraženih kolektivno-identitetskih odrednica zbog kojih govorimo o crnogorstvu i crnogorskom etničkom biću. U popularnom diskursu govori se o čojstvu i junaštvu. Međutim, bogatstvom karakteristika crnogorstvo daleko prevazilazi pomenute odrednice koje, tako izolovane, često bivaju karikirane. Valorizacijom širokog spektra zabilježenih narodnih umotvorina stvaramo značajnu dokumentaciju o ispoljavanjima jedinstvenog duha i načinima njegove identifikacije i, ništa manje značajno, u kontekstu slojevite globalne savremenosti i tendencija crnogorski etnički i kulturni identitet štitimo od zloupotreba i nesavjesnog odnosa.

¹¹⁰ *Srpski riječnik, isto*, str. 414.

¹¹¹ Vuk Karadžić, *Etnografski spisi — O Crnoj Gori*, Prosvjeta, Beograd, 1969, str. 335.

Iz nebrojenih epskih i lirskih pjesama, zatim priča, igara, zagonetki, tužbalica, kletvi, praznovjerica ukazuje se kolektivni etnički profil Crnogorke i Crnogorca iz minulog vremena. On je komplikovan i strog, s visokom estetskom vrijednošću kojom se neočekivano doživljava katarktičko poštovanje i strahopoštovanje. Identitetske odrednice, koje su vjekovima dominirale, a sada su ugrožene ili modifikovane izazovima savremenosti, jesu slobodarska tradicija, ustajanje protiv nasilja i ropstva kako duhovnog, tako fizičkog, otvoren prezir prema nečovještvu, kukavičluku, nepristojnosti. Čak i stoljećima precizno razrađivan i složen sistem čvrstih i neupitnih porodičnih odnosa poštovanja, ljubavi i zahvalnosti, rušio bi se tragičnim intenzitetom ako bi neki član pogazio nepisana pravila korektnog ponašanja prema pojedincu ili zajednici.

U kontekstu ženskog pitanja, treba istaći da Crnogorke minulih vremena nisu bile obespravljene. Navešćemo još jednom da su se upravo žene kroz tužbalice, koje su predstavljale zapažen, uvažavan, legitiman čin i komentar života muškog srodnika, izjašnjavale i sudile o ukupnom postignuću pokojnika u ključnom trenutku njegovog postojanja, ako imamo u vidu da je kult smrti bio, i još uvijek je, kulturološka dominantna ne samo kod Crnogoraca. Tako se ženinim riječima završavao svačiji život — ona je posljednjim, emocijama prožetim utiskom o zaslugama, kvalitetima ili pak posrnuću pojedinca, ispraćala pokojnika na vječni počinak i rastanak s ovozemaljskim svijetom. Zbog istaknutog položaja žena u prošlosti, a onda stabilnosti, svrsishodnosti i funkcionalnosti jednog sistema izrazito endogenog karaktera, nameće se zaključak da rodna pitanja nijesu globalno-istorijski univerzalna i obavezujuća, već predstavljaju društvene modifikacije u vremenu i prostoru, turbulencije prelaznog perioda i nagovještaj nekog novog doba.

Crnogorski etnički identitet ispoljava se kroz narodno stvaralaštvo motivima koji su i opšteprisutni, uglavnom zato što je riječ o univerzalnim pitanjima i situacijama ljudskog stanja. Stoga je manje značajno to što su neki lokalno ponikli, a neki, stigli iz tuđine, vješto asimilovani u narodno biće. Zahvaljujući specifičnostima crnogorskog jezika, smatraju se izrazom ovdašnje kulture, odnosno pripadnika jednog etniciteta koji su doživljavali i shvatali, a zatim osjećali potrebu da izraze svoju svakodnevicu u maniru ukorijenjenom u kolektivnu svijest. Crnogorski jezik ne postoji bez narodnih umotvorina, a narodne umotvorine posjeduju poseban kvalitet koji se može pripisati samo stilskim mogućnostima crnogorskog jezika. To je izraz nastao iz okolnostima uslovljene potrebe da se kratko i s lakom pronicljivošću shvati i predstavi život u svim svojim nijansama.

Literatura i izvori

- [1] Branko Banjević, *Polje jadikovo*, antologija crnogorskih tužbalica, Titograd, 1971.
- [2] Husein Bašić, Bošnjačke lirske pjesme u djelu „Cernogoria” Pavla Apolonovića Rovinskog, *Almanah*, časopis za proučavanje prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Bošnjaka — Muslimana u Crnoj Gori, Podgorica, 2008.
- [3] Jovan Bojović, *Zakonik knjaza Danila*, prvo fototipsko izdanje originalnog rukopisa, Titograd, 1982.
- [4] Jovan Vukmanović, Značaj Vuka Stef. Karadžića za upoznavanje Crne Gore, *Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju*, knj. IV, Cetinje, 1964.
- [5] Nenad Vuković, *U semantičkim poljima starih igara — zabava na Durmitoru*, CANU, Posebna izdanja (monografije i studije), knj. 120, Podgorica, 2015.
- [6] Gerhard Gezeman, *Crnogorski čovjek, prilog književnoj istoriji i karakterologiji patrijarhalnosti*, preveo s njemačkog Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2003.
- [7] Đurić Vojislav, *Vuk Stef. Karadžić, Srpske narodne pjesme*, Prosveta, Beograd, 1953.
- [8] Radovan Zogović, *Crnogorske epske pjesme raznih vremena*, Titograd, 1970.
- [9] Andrija Jovičević, Sv. Jovan Vladimir u narodnoj uspomeni, *Zapisi*, časopis za nauku i književnost, Cetinje, 1927.
- [10] Vuk Stef. Karadžić, *Srpske narodne pripovijetke*, Beč, 1853.
- [11] Vuk Stef. Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, Srpska književna zadruga, kolo XXIV, sv. 161, Beograd, 1922.
- [12] Vuk Stef. Karadžić, *Srpski rječnik istumačen njemačkijem i latinskijem riječima*, treće državno izdanje ispravljeno i umnoženo, U Bogradu, u štampariji kraljevine Srbije, 1898.
- [13] Kilibarda Novak, *Istorija crnogorske književnosti*, knj. I, *Usmena književnost*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
- [14] Vido Latković i Jovan Čadenović, *Epska narodna poezija Crne Gore*, Titograd, 1964.
- [15] Momir M. Marković, *Crnogorske epske pjesme*, Cetinje, 2014.
- [16] Niko S. Martinović, Narodno stvaralaštvo u crnogorskim časopisima, *Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju*, sv. I, Cetinje, 1961.
- [17] Milorad Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad, 1860.
- [18] Zorica Mrvaljević, *Narodne umotvorine — izreke i poslovice*, iz stare crnogorske periodike, 1871–1912, građa, knj. I, Podgorica,
- [19] Zorica Mrvaljević, *Narodne umotvorine — igre, zagonetke, praznovjerice, zdravice i kletve*, iz stare crnogorske periodike, 1871–1912, građa, knj. II, Podgorica, 2015.
- [20] Zorica Mrvaljević, *Narodne priče*, iz stare crnogorske periodike, 1871–1912, građa, knj. III, Podgorica, 2016.
- [21] Zorica Mrvaljević, *Lirske narodne pjesme*, iz stare crnogorske periodike, 1871–1912, građa, knj. IV, Podgorica, 2018.
- [22] Petar II Petrović Njegoš, *Ogledalo srpsko*, Beograd, 1984.
- [23] Radmila Pešić, Tužbalica sestre nad Njegoševim odrom, *Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju*, sv. III, Cetinje, 1963.
- [24] Danilo Radojević, *Vuk Vrčević, Tužbalice*, Titograd, 1986.
- [25] Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom I–IV, Cetinje — Novi Sad, 1994.
- [26] Vukoman Džaković, *Crnogorske narodne junačke pjesme*, Cetinje, 1953.
- [27] Šaulić Novica, *Srpske narodne tužbalice*, Beograd, 1928.
- [28] Šaulić Jelena, *Lirska narodna poezija Crne Gore*, Biblioteka Luča, Titograd, 1965.
- [29] Crnogorska periodika 1871–1912.

- [30] Bibliotičko-arhivsko odjeljenje Narodnog muzeja Crne Gore na Cetinju, fascikla za god. 1884.
[31] https://sr.wikipedia.org/wiki/avdo_mededović
[32] *Vijesti*, dnevne novine, 24. jul 2014.

Zorica MRVALJEVIĆ

NATIONAL PROVERBS AS THE EXPRESSION OF THE MONTENEGRIN
ETHNIC SUBSTANCE AND CULTURE

Summary

Folklore, as part of our tradition and heritage, is a good starting point for studying, defining and protecting Montenegrin ethnicity, cultural identity and collective values of life and the past of the Montenegrin people. It also points to the centuries-long overlapping of the circumstances in which Montenegrins lived with the lives of other peoples as well as to the universal issues of human existence which link them to the rest of the world. The unwritten literature which can serve for future explorations of the traditional aspect of Montenegrin culture and life is extracted from periodical publications of the second half of the 19th and the first decade of the 20th century. They make a rich source of information on contemporary domestic social and political events and trends in culture and life as well as on those from all over the world. Identity-based determinants of endogenous character as well as those derived from a certain assimilation of foreign modes of action and thinking, which had an influence to a certain degree on the people's mind and were skillfully adapted to the collective and individual consciousness of the Montenegrin people, are manifested through the specificity of the Montenegrin language. It does not exist without the folklore that has a special quality owing to the different style features of the Montenegrin languages.